

# Representeren of regeren?

Een onderzoek naar de betekenis van het zijn van volksvertegenwoordiger in de tijd van polarisering en ontzuiling



Jules van der Vliet

S4485270

Begeleider: Carla Hoetink

10 juni 2016

Politiek en Parlement

---

<sup>1</sup> Hans Van Mierlo (D66) na de verkiezingsoverwinning van 15 februari 1967 <http://www.anp-archieff.nl/page/51921/nl> (geraadpleegd op 14 maart 2016)

## Inhoudsopgave

Inleiding .....	3
De aanloop naar een nieuw kiesstelsel .....	4
Parlementariërs vanuit politicologisch perspectief.....	7
Onderzoeksmethode.....	9
De losgebrande discussie over het kiesstelsel (1967-1971).....	11
De opkomstplicht .....	11
Onenigheid binnen de partij, uit de Kamer of afsplitsen? .....	15
De voorkeurstem .....	16
Vergroting invloed van de kiezer.....	19
Conclusie .....	21
Een herkansing voor hervormingen onder leiding van Joop den Uyl?.....	22
Nota inzake het grondwetsherzieningbeleid: Krijgt het districtenstelsel een herkansing?.....	22
De medaille als metafoor in het debat over de kiesdrempel.....	27
Conclusie .....	31
Het voorlopige slot van de kiesstelseldiscussie (1977-1981).....	32
Het sluitstuk van een decennium aan debat.....	32
Conclusie .....	33
Slotconclusie.....	34
Lijst van geraadpleegd materiaal .....	36
Gedrukte bronnen.....	38
Bijlage .....	40
Debatanalyse.....	40

## Inleiding

2015 was een heuglijk jaar voor de Nederlandse democratie. Het Koninkrijk der Nederlanden bestond tweehonderd jaar en de beide Kamers vierden hun verjaardag in dit jaar. De afgelopen tweehonderd jaar is de kern van het destijds opgerichte stelsel behouden gebleven. Het bekende tweekamerstelsel kreeg vorm in 1815 en bestaat nog steeds. Beide Kamers zijn gebaseerd op basis van evenredige vertegenwoordiging. De vertegenwoordigende functie van de Tweede Kamer heeft in deze periode enkele grote veranderingen ondergaan. Tot 1848 werden de leden van de Tweede Kamer gekozen door de Provinciale Staten. Vanaf 1848 werd het directe kiesrecht aan kiesgerechtigden verleend.<sup>2</sup> Het aantal kiesgerechtigden werd in 1917 uitgebreid met de invoering van het algemeen (mannen)kiesrecht. In hetzelfde jaar werd het districtenstelsel afgeschaft en de basis gelegd voor de vertegenwoordigende democratie zoals wij dat nu nog kennen. De vertegenwoordigende democratie komt in Nederland tot uiting in het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Evenredige vertegenwoordiging houdt in dat het percentage stemmen dat een partij krijgt weerspiegeld wordt in het procentuele aantal zetels dat de partij krijgt.

Veel onderzoek is verricht naar de periode rondom de invoering van de evenredige vertegenwoordiging. Hierbij valt te denken aan publicaties van de historici Jasper Loots, Anne Bos en Karin van Leeuwen. Minder publicaties gaan echter over de ontwikkeling van het denken over de evenredige vertegenwoordiging na de Tweede Wereldoorlog. Eén van de historici die hierover hebben gepubliceerd is historica Anne Bos van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis. In *'Sprong in het duister'* heeft zij een stuk gewijd aan naoorlogse discussies over mogelijke hervormingen van het kiesstelsel en hoe deze discussies zich hebben ontwikkeld.<sup>3</sup> In haar publicatie werd echter niet specifiek gekeken naar de representatieopvattingen over volksvertegenwoordiging die gepaard gaan met discussies over een nieuw kiesstelsel. Dit biedt ruimte voor onderzoek naar de ontwikkeling van de representatieopvatting van Kamerleden.<sup>4</sup>

De historicus Jasper Loots heeft zich eveneens bezig gehouden met de geschiedenis van (het denken over) de evenredige vertegenwoordiging. In zijn boek *Voor het volk, van het volk* behandelde Loots voornamelijk de geschiedenis van het denken over evenredige vertegenwoordiging in aanloop naar de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Zijn boek laat echter ruimte over voor onderzoek naar het denken over evenredige vertegenwoordiging na de Tweede Wereldoorlog. Het doel van dit onderzoek is om de representatieopvatting van Kamerleden in de jaren zeventig van de twintigste eeuw te achterhalen. Voor deze onderzoeksperiode is gekozen aangezien het kiesstelsel in deze jaren veelvuldig onderwerp was van debat. Jasper Loots gebruikte voor zijn bijdrage aan *'Sprong in het duister'* eveneens debatten die over het kiesstelsel om de representatieopvattingen naar voren te laten komen. De debatten die worden geanalyseerd vonden plaats in de jaren zeventig, maar kenden hun aanloop in de jaren zestig.

Het begrip vertegenwoordiging, oftewel representatie, is uitvoerig beschreven in zowel de historische, juridische en politicologische literatuur. De historicus Frank Ankersmit introduceerde in zijn artikel *Politieke representatie, betoog over de esthetische staat* het begrip mimetische representatie. Mimethische representatie houdt in dat het volk zo precies mogelijk moet worden

---

<sup>2</sup> Loots, Jasper en Ron de Jong, 'Valt er wat te vieren op verkiezingsdag? Verkiezingen als feest van de democratie, als feest van de partij of als bedreiging van de natie, 1848-1946.' In: Carla van Baalen et.al. (red.) *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2008* (Amsterdam: Boom 2008)

47-70, aldaar 48-49.

<sup>3</sup> Bos, Anne, 'Een "zuiver en billijk" stelsel? Discussies over hervormingen van het kiesstelsel na 1945' in: Anne Bos, Ron de Jong en Jasper Loots. *Een sprong in het duister: de overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918* (Den Haag: Ministerie van Binnenlandse zaken en Koninkrijksrelaties 2005) 93-114.

<sup>4</sup> Omwille van de stijl worden de woorden vertegenwoordiging en representatie allebei gebruikt.

weerspiegeld. Een parlementariër fungeert in deze theorie als het ware als een doorgeefluik van de bevolking.<sup>5</sup> Tegenover mimethische representatie kan de term esthetische representatie geplaatst worden. De esthetische representatieopvatting gaat er van uit dat een weerspiegeling van het volk niet mogelijk is, er is immers geen eenheid van denken bij het volk dat gerepresenteerd wordt.<sup>6</sup> Mimethische representatie veronderstelt dat er geen verschil is tussen de vertegenwoordigers en vertegenwoordigden. Mimethische representatie is de weerspiegeling van het volk, terwijl de esthetische representatie zich meer richt op representatie voor het volk door middel van verbeelden.<sup>7</sup> Deze twee benaderingen zijn in aanloop van de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging veelvuldig naar voren gekomen als representatieopvatting. Als aanloop voor dit onderzoek zal eerst dieper worden ingegaan op de representatieopvatting van Kamerleden aan het begin van de twintigste eeuw. Dit heeft als functie om de representatieopvatting van de Kamerleden in de onderzoeksperiode in perspectief te kunnen plaatsen.

## De aanloop naar een nieuw kiesstelsel

De invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging ging niet zonder slag of stoot. De discussie over de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging ter vervanging van het districtenstelsel begon in het midden van de jaren zestig van de 19<sup>de</sup> eeuw.

De antirevolutionair Abraham Kuyper en de socialist Ferdinand Domela Nieuwenhuis waren de voornaamste personen die zich roerden in dit publieke debat. Kuyper en Domela Nieuwenhuis waren de verpersoonlijking van de tegenstellingen tussen de confessionelen en socialisten enerzijds en de liberalen en conservatieven anderzijds wat betreft de rolopvatting van Kamerleden. De liberalen waren voorstander van het Kamerlid dat onafhankelijk was ten opzichte van het volk. Daarnaast waren zij tegenstander van politieke samenwerking in de vorm van partijen, het Kamerlid moest ongebonden blijven. Het Kamerlid moest daarnaast het algemeen belang dienen. De socialisten en confessionelen waren echter voorstander van het Kamerlid dat opkwam voor deelbelangen.<sup>8</sup> Kuyper en Domela Nieuwenhuis hadden meerdere bezwaren tegen het destijds geldende districtenstelsel.

Jasper Loots identificeerde verschillende bezwaren tegen het districtenstelsel. De voornaamste kritiek van Kuyper was de afwezigheid van een band tussen kiezer en gekozene. Daarnaast dwong het districtenstelsel tot het aangaan van onnatuurlijke coalities. De antirevolutionairen moesten namelijk samenwerken met de katholieken en liberalen om zetels te kunnen bemachtigen.<sup>9</sup> Domela Nieuwenhuis ageerde tegen de onderdrukking van minderheden die voortvloeide uit het districtenstelsel. Domela Nieuwenhuis stelde dat 'het meerderheidsstelsel geen onderscheid maakte tussen het recht op beslissing en het recht op vertegenwoordiging'.<sup>10</sup> Daarnaast zorgde het districtenstelsel voor blokvorming. Stembusakkoorden werden gesloten om tot de Kamer toe te kunnen treden. Zij vonden dat de blokvorming een zuivere beginselenstrijd in de weg stond.

---

<sup>5</sup> Ankersmit, Frank, 'Politieke representatie. Betoog over de esthetische staat', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 102 (1989), 358-379, aldaar 363.

<sup>6</sup> Ankersmit, 'Politieke representatie. Betoog over de esthetische staat', 363.

<sup>7</sup> Loots, Jasper, *Voor het volk, van het volk: van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging* (Amsterdam: Uitgeverij wereldbibliotheek 2004) 22-23.

<sup>8</sup> Tanja, Erie, 'Dragers van beginselen. De parlementaire entree van Abraham Kuyper en Ferdinand Domela Nieuwenhuis' in: Carla van Baalen et.al. (red.) *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2011* (Amsterdam: Boom 2011) 67-76, aldaar 67-68.

<sup>9</sup> Loots, Jasper, 'Een sprong in het duister, over de invoering van de evenredige vertegenwoordiging (1917) en de kritiek op haar werking in de jaren twintig en dertig' in: Anne Bos, Ron de Jong en Jasper Loots. *Een sprong in het duister: de overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918* (Den Haag: Ministerie van Binnenlandse zaken en Koninkrijksrelaties 2005) 11-56, aldaar 16.

<sup>10</sup> Loots, 'Een sprong in het duister', 17.

De liberalen waren over het algemeen voorstanders van het districtenstelsel. De liberalen waren niet eensgezind over het districtenstelsel. De vooruitstrevende liberalen 'stonden voor vertegenwoordiging van de verschillen, niet voor vertegenwoordiging van de besten'.<sup>11</sup> Deze mimetische representatieopvatting stond haaks op de esthetische representatieopvatting die de meerderheid van de liberalen nog steeds hadden.<sup>12</sup>

### **Eigenbelang**

De liberale tegenwerking om het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in te voeren was gekoppeld aan het debat over het algemeen (mannen)kiesrecht. Als dit zou worden ingevoerd dan zouden de liberalen electoraal gezien worden tot een minderheid. Zij zouden vele zetels verliezen die hun in het districtenstelsel toekwamen. De liberalen zouden nog wel een redelijk aantal zetels houden in het stelsel van evenredige vertegenwoordiging als het algemeen (mannen)kiesrecht werd ingevoerd. Voor de liberalen was het electoraal gezien niet verstandig om het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in te voeren zolang het algemeen (mannen)kiesrecht nog niet was ingevoerd.

Het argument van de electorale winst gold ook voor de antirevolutionairen. Zij profiteerden van de samenwerking met de katholieken. De beginselenstrijd zoals Kuyper en Domela Nieuwenhuis zich het voorstelden verstomde door de confessionele samenwerking, maar het electorale profijt was groter dan de weerstand tegen de verstomde beginselenstrijd. De socialisten zouden bij de invoering van het algemeen (mannen)kiesrecht profiteren van het districtenstelsel, ook bij hen verdween daarom de roep om evenredige vertegenwoordiging.<sup>13</sup> Zo gezien lag in het begin van de 20<sup>ste</sup> eeuw de prioriteit bij het halen van een onevenredig aantal zetels middels het districtenstelsel in plaats van een op het principe van evenredige vertegenwoordiging gebaseerd parlement.

### **Invoering algemeen (mannen)kiesrecht**

Loots' analyse van de parlementaire behandeling van het wetsvoorstel, om tot het stelsel van evenredige vertegenwoordiging te komen, liet zien dat er verschillende representatieopvattingen heersten onder de Kamerleden. De tegenstanders van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging waren van mening dat er geen sprake moest zijn van mimetische representatie. In het parlement moest niet de volkswil worden gepresenteerd maar moesten er onafhankelijke 'vertrouwensmannen bestaan.' De onafhankelijke vertrouwensman zou echter onderdeel worden van de partij die meer vat zou krijgen op het Kamerlid en dus zijn onafhankelijkheid verliezen. Kiezers zouden hun band met hun regionale vertrouwensman verliezen en tevens zou er nog steeds sprake zijn van onwenselijke coalities die gevormd moesten worden om tot een meerderheid te komen.<sup>14</sup>

Een belangrijke reden dat de liberalen akkoord gingen met het nieuwe kiesstelsel was de politieke realiteit. De onderwijsstrijd werd beslecht en het algemeen mannenkiesrecht werd ingevoerd. De evenredige vertegenwoordiging in combinatie met het algemeen mannenkiesrecht zou er tenminste nog voor kunnen zorgen dat er liberale Kamerleden in de Kamer konden zitten. Dit werd volgens de historicus Patrick van Schie niet naar voren gebracht in het parlement, maar hij achtte het 'onwaarschijnlijk dat de liberalen geen kansberekeningen hebben gemaakt'.<sup>15</sup> Dit betekende echter niet dat alle liberalen voor het nieuwe kiesstelsel waren. Voor een deel van de

---

<sup>11</sup> Loots, *Voor het volk, van het volk*, 49.

<sup>12</sup> *Ibidem*, 67.

<sup>13</sup> Loots, 'Een sprong in het duister', 32.

<sup>14</sup> *Ibidem*, 43.

<sup>15</sup> Van Schie, Patrick, 'Pijnlijke principes. De liberalen en de grondwetsherziening van 1917' in: Carla van Baalen et.al. (red.) *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2000* (Den Haag: Sdu Uitgevers) 28-43, aldaar 35.

liberalen bleef het bezwaar dat het nieuwe kiesstelsel zou leiden tot parlementariërs die als 'marionet van het partijbestuur zouden optreden'.<sup>16</sup>

De katholieken en sociaaldemocraten waren voorstanders van het nieuwe kiesstelsel. Zij zouden wat betreft het zetelaantal profiteren van het nieuwe kiesstelsel. De sociaaldemocraten waren niet bang voor de macht van partijen met als argument dat de interne partijdemocratie in Nederland goed zou functioneren. De katholieken zagen het probleem ook niet, zij waren juist voorstander van een sterke partij.<sup>17</sup>

### **Na de invoering van het nieuwe kiesstelsel**

Na de verandering van het kiesstelsel brak volgens de historicus Gerard Visscher de 'electorale ijstijd' aan.<sup>18</sup> De verschillen tussen de confessionelen, liberalen en socialisten waren beslecht. Dit betekende echter niet dat er geen kritiek bestond op de effecten van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. De nadelen van het nieuwe kiesstelsel werden in het Interbellum voornamelijk geuit door liberalen en vrijzinnigen. 'Niet-eminente' personen traden toe tot de Kamer en het aantal politieke partijen in de Kamer steeg naar 17 in 1922.<sup>19</sup> Dit laatste kritiekpunt werd deels verholpen door de kiesdrempel te verhogen. De macht van de partijorganisatie was voor de vrijzinnigen en liberalen een doorn in het oog. Een ander argument van liberale zijde tegen het nieuwe kiesstelsel was dat het parlement niet goed functioneerde. In het nieuwe kiesstelsel konden niet 'de strakke en betrouwbare meerderheden' gevormd worden 'die nodig waren voor effectief bestuur'.<sup>20</sup> De Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) hekelde de Kamerleden die een zetel veroverden om deelbelangen naar voren te brengen. De VDB prefereerde Kamerleden die 'een staatkundige overtuiging bezitten'.<sup>21</sup> De kritiek richtte zich meer op de rol van de Kamerleden dan op de evenredige vertegenwoordiging an sich. Deze kritiek valt terug te voeren op de negentiende-eeuwse representatieopvatting van de vrijzinnigen en liberalen.<sup>22</sup> De partijvorming en het nieuwe kiesstelsel zorgden ervoor dat deze representatieopvatting steeds minder naar voren kwam in het parlement. De liberalen hekelden eveneens het sektarisch gehalte van de kleine partijen en de behartiging van deelbelangen in plaats van de belangen van het gehele Nederlandse volk.<sup>23</sup> Het is echter van belang om in ogenschouw te nemen dat het stelsel van evenredige vertegenwoordiging an sich niet werd veroordeeld. De uitwassen van het stelsel echter wel.<sup>24</sup>

### **Na de Tweede Wereldoorlog**

Direct na de Tweede Wereldoorlog leek er geen behoefte om het kiesstelsel radicaal te veranderen. Sterker nog, historica Anne Bos stelde dat men vond dat 'het stelsel van evenredige vertegenwoordiging "zuiver en billijk" werkte en de stabiliteit van het Nederlandse staatkundige leven in belangrijke mate had bevorderd'.<sup>25</sup> De band tussen kiezer en gekozen bleef onderwerp van

---

<sup>16</sup> Van Schie, 'Pijnlijke principes', 45.

<sup>17</sup> Loots, 'Een sprong in het duister', 46.

<sup>18</sup> Visscher, Gerard, 'Staatkundige vernieuwing in de twintigste eeuw: vechten tegen de bierkaai?' in: Carla van Baalen et.al. (red.) *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2000* (Den Haag: Sdu Uitgevers) 11-27, aldaar 15.

<sup>19</sup> Loots, 'Een sprong in het duister', 48.

<sup>20</sup> Kennedy, James, 'De democratie als bestuurskundig probleem. Vernieuwingsstreven in de Nederlandse politiek sinds 1918' in: Carla van Baalen et.al. (red.) *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2000* (Den Haag: Sdu Uitgevers) 12-23, aldaar 14.

<sup>21</sup> P.J. Oud, *Om de democratie. Systematisch overzicht der parlementaire gebeurtenissen ten dienste der vrijzinnig-democratische propaganda*, II, 1922-1925 (Den Haag 1925) 25-26.

<sup>22</sup> Bos, Anne en Jasper Loots, 'Kop van Jut: zesentachtig jaar kritiek op de evenredige vertegenwoordiging' in: Carla van Baalen et.al. (red.) *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2000* (Den Haag: Sdu Uitgevers) 24-33, aldaar 25.

<sup>23</sup> Kennedy, 'De democratie als bestuurskundig probleem', 15.

<sup>24</sup> Loots, 'Een sprong in het duister', 48-50.

<sup>25</sup> Bos, 'Een "zuiver en billijk" stelsel?' 96.

kritiek. De kleine partijen werden door Christelijk-Historische Unie (CHU) bekritiseerd. Zij waren voor de voor de invoering van een kiesdrempel om kleine partijen uit het parlement te houden en zo een efficiëntere werking van het parlement te kunnen bewerkstelligen.<sup>26</sup>

Een groot deel van de Kamer was echter niet bereid tot vernieuwingen, ondanks dat er in de jaren veertig en vijftig de angst heerste dat extremistische groeperingen de democratie ten val zouden brengen. Het aandeel van de extremistische (communistische) partijen nam echter af in de jaren vijftig. De democratie was in de jaren veertig en vijftig sterk genoeg om ten prooi ten vallen aan extremisme. Een andere reden waarom er op 'staatsrechtelijk terrein' geen ruimte voor was verandering was de wederopbouw. In deze tijd was juist politieke stabiliteit nodig.<sup>27</sup>

In de jaren zestig smolt het electorale ijs steeds meer weg. Er kwam een discussie in de maatschappij op gang over de democratisering van de samenleving. De roep om meer openheid en inspraak nam toe. Deze discussie bracht parlementaire debatten met zich mee waarin werd gesproken over het kiesstelsel. Op deze wijze werd tevens een discussie aangevangen over de rolopvatting van politici. De debatten rondom dit onderwerp werden gehouden vanaf 1970. Zij vormen de belangrijkste bronnen voor het onderzoek.

De debatten over het kiesstelsel in de jaren zeventig zullen worden geanalyseerd om de representatieopvatting van de Kamerleden in de jaren zeventig te achterhalen. Bos en Loots stelden in hun artikel 'Kop van Jut: zesentachtig jaar kritiek op de evenredige vertegenwoordiging ...' dat de 'de discussie over het kiesstelsel zich laat lezen als het medisch dossier van de representatieve democratie' laat lezen.<sup>28</sup> Eerder al werd door Jasper Loots in zijn bijdrage aan '*Sprong in het duister*' de debatten over het kiesstelsel gebruikt om de representatieopvatting onder Kamerleden naar voren te laten komen.<sup>29</sup>

De bestaande en reeds behandelde literatuur over de representatieopvatting onder Kamerleden en over de veranderingen in het kiesstelsel laat ruimte over voor onderzoek naar de representatieopvatting van Kamerleden ten tijde van de hevige discussie over het kiesstelsel die in dit onderzoek centraal staat. Deze constatering leidt tot de volgende hoofdvraag van het onderzoek. Welke representatieopvattingen zijn te herleiden uit de parlementaire debatten over het kiesstelsel gedurende de jaren 1970-1978?

## Parlementariërs vanuit politicologisch perspectief

Vanaf de jaren vijftig is de representatieopvatting van parlementariërs onderwerp van politicologisch onderzoek. Eén van de bekendste eerste onderzoeken naar de representatieopvattingen van parlementariërs is in 1959 door Amerikaanse politicologen Heinz Eulau, John C. Wahlke, William Buchanan en Leroy C. Ferguson en had betrekking op Amerikaanse parlementariërs. Zij constateerden dat Amerikaanse parlementariërs drie rollen aannamen. De rol van gemachtigde, lasthebber of *politico*.<sup>30</sup> De parlementariër als gemachtigde zal altijd de eigen mening volgen. Indien de parlementariër zich laat leiden door de mening van de achterban laat leiden, dan kan de parlementariër als lasthebber worden gezien. De rol van *politico* wordt toegekend aan parlementariërs die zich afhankelijk van de situatie opstellen als lasthebber of gemachtigde.<sup>31</sup>

<sup>26</sup> Bos, 'Een "zuiver en billijk" stelsel?' 98-101.

<sup>27</sup> Bos, 'Een "zuiver en billijk" stelsel?' ? 101.

<sup>28</sup> Bos en Loots, 'Kop van Jut', 25.

<sup>29</sup> Loots, 'Een sprong in het duister', 41.

<sup>30</sup> Eulau, Heinz, et al. 'The Role of the Representative: Some Empirical Observations on the Theory of Edmund Burke.' *American Political Science Review* 53 (1959) 742-756, aldaar 749.

<sup>31</sup> Andeweg, Rudy en Jacques Thomassen, *Binnenhof van binnenuit. Tweede Kamerleden over het functioneren van de Nederlandse democratie* (Den Haag: Raad voor het openbaar bestuur 2007) 14-15.

De Amerikaanse theoretisch politicologe Hannah Pitkin was in 1967 van mening dat de rol van gemachtigde en lasthebber elkaar niet uitsluiten. Zij stelde vast dat de rollen die Eulau, Whalke, Buchanan en Ferguson parlementariërs toebedeelden elkaar niet uitsloten:

'So, insofar as the mandate-independence controversy contains a conceptual dispute based on the meaning of representation, both sides are right. The seemingly paradoxical meaning of representation is perpetuated in our requirements for the activity of representing: the represented must be both present and not present. The representative must really act, be independent; yet the represented must be in some sense acting through him. Hence there must be no serious persistent conflict between them.'<sup>32</sup>

Zij stelde dat deze 'mandate-independence controversy' niet op te lossen is. De gemachtigde kan volgens haar niet enkel en alleen als gemachtigde optreden, maar treedt ook deels op lasthebber. Haar toevoeging aan het politicologische onderzoek naar representatieopvattingen van parlementariërs is dat zij met een minder nauwe blik naar de representatieopvattingen keek.

Het Amerikaanse onderzoek naar parlementariërs vond zijn weerslag in de Nederlandse politicologie. De Nederlandse politicologie stond in de jaren zestig nog in haar kinderschoenen, maar Nederlandse parlementariërs waren reeds in de jaren zestig onderwerp van onderzoek. Zij maakten gebruik van 'continue onderzoeken'. Dit wil zeggen dat deze parlements-enquêtes in de jaren zestig begonnen en nog steeds worden afgenomen. Deze parlements-enquêtes boden voer voor politicologen die publiceerden over het parlement en parlementariërs. Voor het onderzoek naar parlementariërs zijn Hoogerwerf, van Schendelen, Andeweg en Thomassen belangrijke namen. Zij hebben specifiek gepubliceerd over de rol opvatting van parlementariërs.

De empirische politicoloog Andries Hoogerwerf publiceerde in *geachte afgevaardigde (1969)* zijn kritiek op de benadering van lasthebber en gemachtigde. Volgens het model van lastgeving worden besluiten in de politiek genomen door de vertegenwoordigden. Volgens het idee van gemachtigde wordt het besluit genomen door de volksvertegenwoordiger. Net als Pitkin vond Hoogerwerf de modellen van lasthebber en gemachtigde te eenzijdig. Deze modellen hebben namelijk enkel betrekking op de besluitvorming. Volgens Hoogerwerf moet het parlement niet enkel worden gezien als een besluitvoerend lichaam, maar ook als een beraadslagend lichaam. Deze visie op het parlement houdt in dat vertegenwoordigen niet alleen het bezitten van een machtiging is, maar dat men ook handelt voor en in naam van anderen. Hoogerwerf zag volksvertegenwoordigers eerder als lasthebber dan als gemachtigde: 'De relatie tussen volksvertegenwoordiger en vertegenwoordigden is niet alleen een kwestie van besluitvorming, maar ook een kwestie van raadpleging vooraf en het afleggen van verantwoording achter.'<sup>33</sup> Overigens gaf Hoogerwerf zelf de voorkeur 'aan een gemengde opvatting van de vertegenwoordigende rol van het parlementslid', oftewel de rol van politico.<sup>34</sup> Naar voren kwam dat Hoogerwerf niet enkel lette op de stijl en focus van representatie zoals Thomassen en Andeweg dat recent nog zouden doen. Hoogerwerf had tevens aandacht voor de resultaatvorming die de politiek met zich meebracht.

De Nederlandse politicoloog Van Schendelen verbreedde de rol opvattingen die parlementariërs aan konden nemen. De politicoloog Van Schendelen haalde in zijn dissertatie *parlementaire informatie, besluitvorming en vertegenwoordiging* uit 1975 drie groepen representatiebenaderingen aan: wat wordt er gerepresenteerd, hoe wordt er gepresenteerd en waartoe leidt de representatie? Met andere termen zijn er drie representatiebenaderingen: Input,

---

<sup>32</sup> Pitkin, Hanna Fenichel, *The concept of representation*. (Oakland: University of California Press 1967) 154.

<sup>33</sup> Hoogerwerf, Andries, *De geachte afgevaardigde* (Meppel: Boom 1968) 10.

<sup>34</sup> Hoogerwerf, *De geachte afgevaardigde*, 29



throughput en output. Input gaat over wat gepresenteerd moet worden in het parlement, throughput over hoe er gerepresenteerd worden in het parlement en output tot welk resultaat vertegenwoordiging leidt in het parlement. De begrippen, die zijn overgewaaid uit de Amerikaanse politicologie, die Van Schendelen hanteert zijn meegenomen in het analyseschema om de representatieopvatting van Kamerleden naar voren te laten komen.

De belangrijkste typologieën uit de recente Nederlandse politicologische geschiedenis komen van Jacques Thomassen en Rudy Andeweg. Zij gebruiken in hun publicatie over de Nederlandse Kamerleden, *Binnenhof van binnenuit* uit 2007 de termen *style of representation* en *focus of representation*. Als men het heeft over *focus van representatie* gaat het om wiens belang men moet dienen; het belang van de leden van de partij, van de kiezers van de partij of van vertegenwoordiger van alle kiezers.<sup>35</sup> Heeft men het over *stijl van representatie* dan gaat het over hoe het volk wordt vertegenwoordigd en in hoeverre het Kamerlid zich onafhankelijk opstelt ten opzichte van de kiezer of partijorganisatie. Deze typering is net als de typering van Eulau, Whalke, Buchanan en Ferguson nauw te noemen, maar dienen mede als kapstokken voor het onderzoek. Pitkin en Van Schendelen brengen verdieping in het onderzoek naar representatieopvattingen onder parlementariërs.

## Onderzoeksmethode

Alle reeds genoemde representatietheorieën zullen worden onderzocht in de analyse van de parlamentsdebatten. De genoemde theorieën zullen worden gebruikt om de representatieopvatting van Kamerleden beter te kunnen begrijpen. De parlamentsdebatten zijn niet de enige bron van informatie die zal worden gebruikt om de onderzoeksvraag te beantwoorden. Historische, juridische en politicologische literatuur is nodig om de context van de representatieopvattingen te schetsen en te begrijpen waarom parlementariërs een bepaalde representatieopvatting hebben.

Om de parlamentsdebatten te analyseren is het analyseschema van groot belang. In dit schema worden de typologieën van Andeweg en Thomassen gebruikt. Van Schendelen zorgt met zijn input, throughput en outputbenadering voor de noodzakelijke verdieping van de analyse. Dit alles heeft als doel om de representatieopvatting van de Kamerleden te achterhalen.

De input-, throughput- en outputbenadering van Schendelen zijn een toevoeging op de eenzijdige benadering die Eulau, Whalke, Buchanan en Ferguson hadden met betrekking tot de representatieopvatting van Amerikaanse parlementariërs en zoals Andeweg en Thomassen recent hun typologieën hebben gebruikt bij onderzoek naar Nederlandse parlementariërs.

Met de inputbenadering wordt bedoeld dat er geanalyseerd wordt wat parlementariërs zeggen te vertegenwoordigen. Dit kunnen demografische kenmerken zijn, maar ook verschillende opinies die in de samenleving heersen. De electorale representatie is tevens een inputbenadering. Het gaat hierbij om de vraag welke kiesstelsel zorgt voor de representatie in het parlement. Het laatste aspect van de inputbenadering is de participatieve representatie. Dit houdt in dat burgers een constante en actieve deelname moeten hebben in het politieke proces, waardoor zij continu worden vertegenwoordigd in het politieke proces.<sup>36</sup>

De throughputbenadering sluit aan bij de stijl van representatie. De termen gemachtigde en lasthebber zijn hierbij van belang. Het onderzoek zal uitwijzen of er in de Nederlandse politiek over het algemeen meer voor de rol opvatting van gemachtigde of lasthebber werd gevoeld.

De outputbenadering is een aanvulling op de stijl en focus van representatie. Binnen de outputbenadering zijn er volgens Van Schendelen vijf theorieën te onderscheiden. De drie meest

---

<sup>35</sup> Andeweg en Thomassen, *Binnenhof van binnenuit*, 14-15

<sup>36</sup> Schendelen, M. P. C. M. van, *Parlementaire informatie, besluitvorming en vertegenwoordiging* (Rotterdam, 1975) 6-8.

relevante theorieën zullen worden behandeld.<sup>37</sup> Ten eerste de responsieve representatie. Deze theorie houdt in dat de beslissingen die worden genomen moeten voldoen aan de politieke eisen. Indien dit mislukt moet er verantwoording worden afgelegd door de Kamerleden aan de kiezer. Van Schendelen constateerde echter dat aan de verantwoording, de responsiviteit, minder wordt gedaan dan volgens de theorie noodzakelijk is. De tweede theorie is de polyarchische representatie. Het parlement wordt in deze theorie gezien als tegenwicht voor ongekozen politieke belangorganisaties. De laatste theorie binnen de outputbenadering is die van efficiënt bestuur. Directe democratie zou teveel tijd en geld kosten, representatie door middel van het parlement is een vorm van werkverdeling in de politiek.<sup>38</sup>

De parlamentsdebatten die worden geanalyseerd gingen over het kiesstelsel. Loots gebruikte voor zijn bijdrage aan *'sprong in het duister'* eveneens debatten die over het kiesstelsel om de representatieopvattingen naar voren te laten komen. De debatten vonden plaats in de jaren zeventig, maar kenden hun aanloop in de jaren zestig en de wettelijke uitwerking in de jaren tachtig.

De debatten over veranderingen van het kiesstelsel vallen in drie kabinetsperiodes uiteen. Elk kabinetsperiode zal een apart hoofdstuk zijn. Het debat over het kiesstelsel kwam los na de publicatie van *'Proeve van een nieuwe Grondwet'* in 1966. Volgens de historica Karin van Leeuwen was de *'Proeve van een nieuwe Grondwet'* een grondwetsontwerp waarin de Grondwet op ambtelijke en gedepoliteerde wijze werd benaderd.<sup>39</sup>

Begin 1970 en 1971 werden enkele debatten gevoerd over de opkomstplicht, voorkeurstem, kiesgerechtigde leeftijd en over de rechtstreekse invloed van de kiezer op de kabinetsvorming. Deze debatten vonden allemaal plaats tijdens de regeerperiode van het kabinet-de Jong. In dit hoofdstuk zal de verhouding tussen de progressieve en conservatieve centraal staan. Tevens speelde de verdeelde Partij van de Arbeid (PvdA) een bijzonder rol in deze periode.

De tweede periode met debatten aangaande het kiesstelsel was gedurende de periode 1975-1976. Tijdens het kabinet-Den Uyl (1973-1977) verscheen de Nota inzake het Grondwetsherzieningsbeleid. Naar aanleiding van deze Nota ontstond wederom een debat over de rechtstreekse invloed van de kiezer op de kabinetsvorming en de invoering van het districtenstelsel. In dit hoofdstuk staat de veranderde representatieopvatting van de Katholieke Volkspartij (KVP) centraal.

De derde periode van debatten over het kiesstelsel is de periode van het eerste kabinet-Van Agt (1977-1981). Tijdens deze kabinetsperiode werd het deel van de Grondwetsherziening van 1983 wat betreft de wijze van 'inrichting en samenstelling Staten-Generaal' en 'verkiezing Tweede en Eerste Kamer' behandeld. In deze debatten kwam wederom de visie van Kamerleden over wie, wat en hoe zij het volk vertegenwoordigen naar voren. In dit hoofdstuk staat de afgenomen drang naar vernieuwing centraal.

In het onderzoek zullen de woorden parlement en Tweede Kamer gebruikt worden, hiermee wordt altijd de Tweede Kamer bedoeld tenzij expliciet anders wordt vermeld. Daarnaast worden de termen Kamerlid, parlementariërs en volksvertegenwoordiger veelvuldig gebruikt. Met deze woorden wordt gedoeld op een Tweede Kamerlid.

---

<sup>37</sup> De vijf theorieën zijn gebruikt in het analyseschema, twee van de vijf theorieën bleken echter niet bruikbaar te zijn voor de analyse. Althans, deze theorieën kwamen niet terug in de debatanalyse.

<sup>38</sup> Van Schendelen, *Parlementaire informatie, besluitvorming en vertegenwoordiging*, 11.

<sup>39</sup> Van Leeuwen, Karin, *Uit het spoor van Thorbecke: Grondwetsherzieningen en staatsvernieuwing in naoorlogs Nederland (1945-1983)* (Amsterdam: Boom 2013), 75.

## De losgebrande discussie over het kiesstelsel (1967-1971)

De debatten over het kiesstelsel in het begin van de jaren zeventig waren het gevolg van gesmolten ijs betreffende staatsrechtelijke vernieuwingen. In de jaren zestig ontstond een grote roep om staatsrechtelijke vernieuwingen die Nederland zouden democratiseren. De 'participatiedemocratie' zou moeten worden gevestigd.<sup>40</sup> Volgens Herman de Liage Böhl kreeg de participatiedemocratie 'gestalte in de oprichting van een nieuwe partij, Democraten 66 (D'66)'.<sup>41</sup> Deze partij streefde naar staatkundige vernieuwingen. De tijd waarin D'66 opgericht werd wordt ook wel de tijd van polarisering genoemd, er werden immers blokken tegen elkaar opgezet. D'66 was een partij die werd opgericht naar aanleiding van de maatschappelijk protesten rond die tijd. Medeoprichter Hans van Mierlo zou in interview met Carla van Baalen en Willem Breedveld uit 2002 zeggen dat D'66 destijds uitdrukking gaf aan 'de veranderde omstandigheden in Nederland. De partij werd opgericht om op politieke wijze uitdrukking te geven aan de alom aanwezige onlustgevoelens'.<sup>42</sup> Het doel van D'66 was om het staatsbestel te laten ontploffen.<sup>43</sup> Eén van de middelen die D'66 wilde gebruiken om dat doel te bereiken was het kiesstelsel. D'66 propageerde immers een land waarin gekozen kon worden tussen, een progressief en een conservatief blok. Hiervoor waren een reeks wijzigingen nodig in het kiesstelsel. Eén van die verandering was de herinvoering van het districtenstelsel.<sup>44</sup>

De roep om wijzigingen in het kiesstelsel zorgde er mede voor dat de staatscommissie Cals/Donner werd opgericht in 1967 door minister-president Piet de Jong (KVP). De staatscommissie werd ingesteld omdat het kabinet een 'open oog' wilde houden voor de vernieuwingsdrang die leefde onder het volk.<sup>45</sup> Naar aanleiding van het voorlopige verslag van de staatscommissie werden verschillende debatten gehouden over wijzigingen in het kiesstelsel. De debatten zouden duidelijk maken dat de verhoudingen in de Nederlandse politiek sterk waren gepolariseerd en dat de gewenste vernieuwingen lastig waren te realiseren.

## De opkomstplicht

Het eerste voor het onderzoek relevante debat over het kiesstelsel vond plaats op 18 februari 1970. Dit debat behandelde de opkomstplicht. Het debat in 1970 over de opkomstplicht was niet de eerste keer dat de het onderwerp werd besproken. Dit was het achtste debat over het onderwerp sinds de invoering van de evenredige vertegenwoordiging.<sup>46</sup> Het debat ging meer over de focus van representatie dan over de stijl van representatie. Verwonderlijk is dit niet, aangezien het stemmen bij verkiezingen veel te maken heeft met participatie en de daarmee gepaarde input in het parlement.

Het debat over de opkomstplicht viel uiteen in twee benaderingen van de opkomstplicht. Aan de ene kant werd het wetsvoorstel benaderd als een discussie over de opkomstplicht an sich. Het debat hierover kenmerkte zich door een discussie of iedereen zou moeten stemmen en wat dit betekende voor de vertegenwoordigende functie die verkiezingen hadden. Daarnaast was de vraag

---

<sup>40</sup> De Liagre Böhl, Herman, 'Consensus en polarisatie. De kwaliteit van de democratie, 1945-2000' in: Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy en Henk te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (8<sup>e</sup> druk; Amsterdam 2013). 285-352, aldaar 314

<sup>41</sup> De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 316

<sup>42</sup> Baalen, Carla van en Willem Breedveld, 'Nederland kan niet zonder achterkamer. Een vraaggesprek met de nieuwkomer uit de jaren zestig: Hans van Mierlo' in: Carla van Baalen et.al. (red.) *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2002* (Den Haag: Sdu Uitgevers) 104-109, aldaar 104.

<sup>43</sup> Koole, Ruud, 'Le culte de Pincompétence! Antipolitiek, populisme en de kritiek op het Nederlandse parlementaire stelsel' in: Carla van Baalen et.al. (red.) *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2009*, (Amsterdam: Boom 2009) 47-57, aldaar 51.

<sup>44</sup> De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 320

<sup>45</sup> Van Leeuwen, *Uit het spoor van Thorbecke*, 110.

<sup>46</sup> *HTK 1969-1970*, 2336.

of het element “plicht” toegepast zou moeten worden in een democratie. Er ontstond echter een tweede discussie in het debat. Deze discussie moet geplaatst worden in het tijdsgewricht. Na het debat over de opkomstplicht lagen de debatten over de kiesdrempel, kiesgerechtigde leeftijd, districtenstelsel en de rechtstreeks gekozen formateur nog in het vooruitzicht. De tweede discussie haakte hier op in, het kiesstelsel werd namelijk bij het debat betrokken. Het wetsvoorstel werd door de Communistische Partij van Nederland (CPN), Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) en de Pacifistisch Socialistische partij (PSP) in verband gebracht met het districtenstelsel. Afschaffing van de opkomstplicht werd door CPN-fractievoorzitter Markus Bakker gezien als een eerste stap om het kiesstelsel ‘op zijn kop te zetten.’<sup>47</sup>

Op de vraag wie of wat het parlement moest vertegenwoordigen, oftewel focus van representatie, viel het debat nog verder uiteen. D’66 en de PvdA vonden dat het parlement niet alle stromingen perfect moest vertegenwoordigen. Aan de andere kant stonden de partijen die het stelsel van evenredige vertegenwoordiging aanhingen. Deze groep kende grofweg drie verschillende visies over de opkomstplicht. Aan de ene kant stond de groep die de opkomstplicht niet noodzakelijk achtte in het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Daarnaast stond de groep die de opkomstplicht ondemocratisch vond. De resterende groep vond de opkomstplicht noodzakelijk om het stelsel van evenredige vertegenwoordiging het beste tot haar recht te laten komen.

### **Opkomstplicht en evenredige vertegenwoordiging**

De KVP en de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) waren van mening dat de opkomstplicht niet noodzakelijk was om van een stelsel van evenredige vertegenwoordiging te kunnen spreken. Kamerlid Maarten Schakel (ARP) was heel duidelijk wat betreft de opkomstplicht, deze moest afgeschaft worden. Voor Schakel was het evident wie in ieder geval niet vertegenwoordigd zou moeten worden: ‘De niet geïnteresseerde kiezer is volkomen rationeel vertegenwoordigd, wanneer hij niet vertegenwoordigd is.’<sup>48</sup> Met deze uitspraak gaf Schakel tegelijkertijd aan geen heil te zien in participatieve reflectie, burgers hoefden niet per se vertegenwoordigd te worden in het politieke proces. Wel sprak Schakel de verwachting uit dat partijen meer moeite zouden gaan doen om de kiezer naar de stembus te lokken. Deze bleek niet in de praktijk geen effect te sorteren, de opkomst bij de Tweede Kamerverkiezingen daalde met 15,8 procentpunt. Een voorname reden voor de ARP om de opkomstplicht af te schaffen was de angst dat de kiezers die verplicht werden te stemmen zouden stemmen op partijen die ver weg stonden van de als “normaal” geachte partijen. Hierbij doelde Schakel mogelijk op de Boerenpartij, die in 1967 een duidelijke verkiezingsoverwinning boekte. De ARP was overigens al sinds 1916 voorstander van het afschaffen van de opkomstplicht.<sup>49</sup> De KVP volgde bij monde van Hans Kolfschoten de redenering van Schakel, maar hij gaf daarbij toe dat de KVP gedraaid was op het onderwerp.<sup>50</sup>

Een groep met daarin onder andere de GPV en PSP wilden wel dat er evenredige vertegenwoordiging was, maar vonden de opkomstplicht ondemocratisch. Wiebenga (PSP) vond het ‘ondenkbaar (...) dat men een democratie kan laten functioneren op de basis van dwang.’<sup>51</sup> Het woord plicht was voor de fracties van deze groep de reden om de opkomstplicht af te schaffen. GPV-leider Jongeling was een medestander van de lijn van Wiebenga. De overeenkomst tussen beide sprekers was dat ze lid waren van een kleine fractie in de Tweede Kamer. Jongeling had als lid van

---

<sup>47</sup> HTK 1969-1970, 2344.

<sup>48</sup> Ibidem, 2336-2337.

<sup>49</sup> <http://www.parlement.com/id/vhnnmt7mrw00/opkomstplicht> (geraadpleegd 11 maart 2016)

<sup>50</sup> HTK 1969-1970, 2347.

<sup>51</sup> Ibidem, 2337.

een kleine fractie logischerwijs oog voor de rol van kleine partijen in de vertegenwoordiging van de burgers. Onderstaand citaat van Jongeling verwoordde de opvatting van meerdere kleine partijen (GPV, CPN, PSP) over het belang van evenredige vertegenwoordiging:

‘Onze natie is een samenstel van minderheden, minderheden die allen een mond moeten hebben, het recht moeten hebben zich te uiten. Daarbij past inderdaad algemeen kiesrecht plus evenredige vertegenwoordiging, opdat men een eerlijke weerspiegeling van inzichten en stromingen krijgt.’<sup>52</sup>

De derde visie die naar voren kwam bestond bij de CPN en een deel van de CHU. Zij waren juist omwille van de evenredige vertegenwoordiging voorstander van de opkomstplicht. Haars (CHU) vertegenwoordigde deze opvatting het best:

‘Juist bij evenredige vertegenwoordiging is het immers van belang dat een zo volledig mogelijk kiezerscorps opkomt om aldus de evenredigheid in haar volle omvang tot uitdrukking te brengen. Wij zijn het er niet mee eens dat, zoals de heer Schakel stelde, niet-stemmers het best vertegenwoordigd zijn als zij niet vertegenwoordigd zijn.’<sup>53</sup>

Ondanks de verschillende visies op representatie stemden de meeste partijen die voorstander waren van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging voor het afschaffen van de opkomstplicht. Enkel de CPN was volledig tegen het afschaffen van de opkomstplicht.

### **De opkomstplicht als onderdeel van een discussie over het kiesstelsel**

Waar Schakel de opkomstplicht meer beschouwde als een op zichzelf staand onderwerp, betrok PSP-Kamerlid Wiebenga de evenredige vertegenwoordiging en het districtenstelsel bij het debat. Ondanks het gevaar dat het wetsvoorstel een eerste opstapje was naar verdere staatsrechtelijke vernieuwingen stemde de CPN als enige kleine fractie tegen het wetsvoorstel. GPV en PSP bleven principiëler over het onderwerp en stemden voor de afschaffing van de opkomstplicht. Het waren de kleine partijen die belang hadden bij het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. D’66 gaf als kleine partij toe dat het districtenstelsel in het nadeel van de partij zou gaan uitvallen.<sup>54</sup>

Doordat Wiebenga het districtenstelsel betrok bij het debat over de opkomstplicht ontstond er een interruptiedebat tussen Wiebenga en D’66-Kamerlid Goudsmit. In dit debat kwam de spanning tussen de visie over representatie de twee Kamerleden duidelijk naar voren. Goudsmit bekritiseerde de vorm van democratie die Wiebenga voorstond. Haar kritiek was dat Wiebenga democratie en mathematisch zuivere vertegenwoordiging door elkaar haalde. Democratie was volgens Goudsmit niet een kwestie van het berekenen wie in het parlement vertegenwoordigd moet worden. Goudsmit vond dat er ook op de verstarring van het systeem moest worden gelet. Ze refereerde hierbij aan het verkiezingsprogramma van D’66.<sup>55</sup> Wiebenga was voorstander van het afschaffen van de opkomstplicht, maar refereerde aan het districtenstelsel waar nog over zou worden gedebatteerd. Wiebenga was voorstander van evenredige vertegenwoordiging, daarbij moesten ‘stromingen’ worden vertegenwoordigd. Goudsmit had niet enkel oog voor de bestuurbaarheid van het land, ook erkende zij wat er moest worden vertegenwoordigd. Volgens Goudsmit moesten meningen worden vertegenwoordigd, maar ze vroeg zich hardop af of kiezers wel hun stem moesten uitbrengen op partijen die mogelijk toch niet in het ‘college’ terecht zouden komen.<sup>56</sup> In het interruptiedebat komt voor het eerst naar voren dat volgens parlementariërs, in dit

---

<sup>52</sup> HTK 1969-1970, 2340.

<sup>53</sup> HTK 1969-1970, 2349.

<sup>54</sup> HTK 1969-1970, 2339.

<sup>55</sup> HTK 1969-1970, 2338.

<sup>56</sup> HTK 1969-1970, 2338.

geval Goudsmit, maximale representatie van meningen of stromingen niet gepaard kan gaan met perfecte bestuurbaarheid van het land.

Het verschil in opvatting van evenredige vertegenwoordiging in combinatie met de opkomstplicht werd goed weerspiegeld door de onenigheid binnen de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD). VVD-Kamerleden Geertsema en Koning verschilden van opvatting over het representeren van de niet-kiezers. Zonder elkaar te interrumpen kwamen twee opvattingen naar voren die haaks op elkaar stonden. Koning beriep zich op de aanneming van het rapport van de Commissie-Kiezer-gekozene van de VVD. Geertsema stelde dat evenredige vertegenwoordiging is dat 'de vertegenwoordigende lichamen een zo goed mogelijk afspiegeling moeten zijn van wat er leeft bij de bevolking.'<sup>57</sup> Afschaffing van de opkomstplicht kan leiden tot 'overrepresentatie van de mensen, die van mening zijn, dat het allemaal anders moet, dat alles in de staat, in de provincie of in de gemeente verkeerd gaat.'<sup>58</sup> Koning hing echter meer de visie van Schakel aan; zonder opkomstplicht kan er nog steeds sprake zijn 'van een juiste weergave van de volkswil.'<sup>59</sup>

Het woord volkswil werd verder uit elkaar gehaald door van Thijn van de PvdA. De PvdA keek net als D'66 verder dan enkel vertegenwoordiging in het parlement. Van Thijn vond het belangrijk dat mening worden uitgedrukt in het parlement, maar hechtte tevens waarde aan de wilsvorming. Kiezers zouden hierbij een duidelijkere uitspraak moeten kunnen doen over de vorming van een regering. Met deze visie hintte van Thijn alvast op de keuze die naar voren komt in andere debatten over het kiesstelsel, moeten verkiezingen 'een instrument van wilsvorming zijn' of moeten verkiezingen 'een instrument van meningsvorming' zijn?<sup>60</sup> In de debatten die volgden over het kiesstelsel werd dieper ingegaan op deze twee visies over representatie.

### **Wie moet worden vertegenwoordigd?**

De meeste partijen zeiden niet expliciet wie de partij moest vertegenwoordigen. De Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) en CPN waren hierop grote uitzonderingen. Zij spraken zich dusdanig duidelijk uit dat de citaten voor zichzelf spreken. SGP-Kamerlid Abma was duidelijk wat betreft welk geslacht zou moeten worden gereflecteerd in de Kamer: 'De S.G.P. staat een organisch kiesrecht voor, dat rekening houdt met het gezin als cel van de samenleving. Vrouwenkiesrecht echter strijdt met de roeping der vrouw en stemdwang met de vrijheid van de burger.'<sup>61</sup> De CPN was eveneens expliciet in haar overtuiging: 'Wij menen, dat het behoud ervan in het belang is van de arbeidersklasse, en wij zien ze als een uitgangspunt van onze strijd voor het socialisme.'<sup>62</sup>

### **Stijl van representatie**

In het debat kwam niet alleen de focus van representatie naar voren. De manier waarop sommige fracties handelden zegt iets over hun stijl van representatie. D'66 en de SGP refereerden aan hun verkiezingsprogramma bij het duidelijk maken van hun positiebepaling in het debat. Het partijprogramma fungeerde in dit debat als last voor de Kamerleden. Bij de CHU en de VVD lagen de verhoudingen anders. Een deel van de CHU hield zich aan het verkiezingsmanifest van 1967 om haar keuze tegen het wetsvoorstel te verklaren, terwijl een ander deel van de fractie voor het wetsvoorstel was. Er was dus duidelijk ruimte om als gemachtigde van het manifest op te treden.<sup>63</sup>

---

<sup>57</sup> HTK 1969-1970, 2350.

<sup>58</sup> Ibidem, 2345.

<sup>59</sup> Ibidem, 2352.

<sup>60</sup> Ibidem, 2353.

<sup>61</sup> HTK 1969-1970, 2348.

<sup>62</sup> Ibidem, 2345.

<sup>63</sup> Ibidem, 2349.

De verdeeldheid over het wetsvoorstel kwam ook naar voren bij de VVD. De VVD had twee sprekers tijdens het debat, Geertsema namens de fractieleden die tegen het wetsvoorstel waren en Koning namens de fractieleden die voor het wetsvoorstel waren. Zoals het een liberale partij betaamd had er sprake van vrijheid van stemmen bij wetsvoorstellen. Koning deed echter een beroep op het standpunt van de partij als geheel. Geertsema nam de grondwettelijke vrijheid die hij genoot als Kamerlid en week af van de partijlijn.

### Onenigheid binnen de partij, uit de Kamer of afsplitsen?

Op 30 maart 1971 vond het debat over afsplitsingen plaats. Destijds hadden er al zes afsplitsingen plaatsgevonden sinds de Tweede Kamerverkiezingen van 1967. Er was zeker aanleiding om over afsplitsingen en de gevolgen hiervan voor de Tweede Kamer te debatteren. Sinds het begin van de jaren zestig was het aantal afsplitsingen plotseling aanzienlijk gestegen.<sup>64</sup> Het debat zou uiteindelijk duidelijker maken hoe parlementariërs hun rol vervullen, als lasthebber, politico of gemachtigde. En namens wie vervulden zij één van deze drie rollen, namens de kiezer of de partij? Het debat was een “intern” debat. Dat wil zeggen dat er over wijzigingen in het Reglement van Orde van de Tweede Kamer werd gedebatteerd.<sup>65</sup> De manier waarop met afsplitsingen wordt omgegaan, ligt in de handen van de Tweede Kamer zelf. Het debat was voornamelijk technisch van aard en ging over wat er moest worden gedaan met de spreektijd en financiën van afgesplitste Kamerleden.

### Drie visies op afsplitsingen

Slechts bij enkele fracties kwam de visie naar voren die aansluiting vindt bij de stijl van representatie. De KVP, CPN en de PSP waren zeer duidelijk; een Kamerlid is lasthebber van de partij. De partij is in dit geval een verzamelterm voor het partijprogramma en eenheid binnen de fractie. Westerterp (KVP) vond dat Kamerleden hun zetel moesten opgeven als zij niet bij een bepaalde lijst (met andere woorden: fractie) meer wilden behoren. De CPN verwoorde het als volgt: ‘Wij vinden, dat iemand die met zijn partij breekt feitelijk uit de Kamer behoort te gaan en althans niet ten koste van anderen rechten moet hebben.’<sup>66</sup> Volgens de CPN is een Kamerlid geen onafhankelijke volksvertegenwoordiger maar een partijafgevaardigde.

De Boerenpartij nam een middenpositie in. De positie van de Boerenpartij werd op 27 juni 1968 verzwakt, de partij verloor die dag vier van de zeven zetels omdat vier leden zich van de partij afsplitsten. Koekoek (Boerenpartij) is echter niet volledig rancuneus. Als een Kamerlid de kiesdeler heeft gehaald dan is het Kamerlid een volksvertegenwoordiger. Heeft het Kamerlid niet de kiesdeler behaald, dan moet diegene bij afsplitsing uit de Kamer vertrekken: ‘Het zou zo moeten zijn, dat iemand, die zich afsplitst, uit de Kamer verdwijnt, tenzij hij persoonlijk de kiesdeler heeft gehaald.’<sup>67</sup> Er waren dus volgens Koekoek twee mandaatvormen. Het ene mandaat is rechtstreeks te verkrijgen via de kiezer door het halen van de kiesdeler. Het andere mandaat is te behalen dankzij de partij. Het Kamerlid dat niet de kiesdeler heeft behaald moet handelen als lasthebber van de partij. Als hij of zij niet meer tot de fractie wil behoren diende het Kamerlid de zetel op te geven ten bate van de partij. Dit type Kamerlid was volgens de visie van de Boerenpartij in feite een lasthebber van de partij.

Frans Goedhart (groep-Goedhart) vormde een afsplitsing van de PvdA. Zijn voornaamste reden om af te splitsen was op basis van politieke gronden. Hij vond net als enkele andere PvdA-

<sup>64</sup> [http://www.parlement.com/id/vh8lnhrpmxvk/afsplitsingen\\_fracties\\_tweede\\_kamer](http://www.parlement.com/id/vh8lnhrpmxvk/afsplitsingen_fracties_tweede_kamer) (geraadpleegd 11 maart 2016)

<sup>65</sup> Bovend'Eert, P.P.T. en H.R.B..M. Kummeling, *Het Nederlandse Parlement* (11<sup>e</sup> druk; Deventer: Kluwer 2010) 19

<sup>66</sup> HTK 1970-1971, 3571.

<sup>67</sup> HTK 1970-1971, 3571.

leden dat de PvdA onder invloed van Nieuw-Links een te linkse koers was gaan varen. Goedhart werd na zijn afsplitsing medeoprichter van Democratisch Socialisten '70 (DS'70).<sup>68</sup> Volgens Goedhart zou een Kamerlid uit de Kamer moeten stappen als er sprake was van een persoonlijk conflict met de partij. Echter, als iemand op politieke gronden afsplitst dan zou diegene behouden moeten blijven voor de Kamer: 'Gaat het echter om een politiek conflict - en niet om een puur persoonlijke ruzie - zodat zijn uittreden representatief is voor een evolutie die in zijn partij en in het land gaande is - dan is het zijn goede recht om zijn zetel te blijven bezetten.'<sup>69</sup> Goedhart had duidelijk de rolopvatting van gemachtigde tegenover de partij aangenomen, hij zag het als 'een onjuiste beoordeling van de positie van een Kamerlid' om als 'partij-employé' op te treden.<sup>70</sup> D'66 ondersteunde deze visie. Goudsmit stelde dat Kamerleden op basis van het partijprogramma worden verkozen. Goudsmit vond dat Kamerleden die zich afsplitsen met een zeker recht kunnen zeggen dat zij het partijprogramma onderschrijven.<sup>71</sup>

Het is lastig om de exacte visie op stijl van representatie voor de overige partijen te achterhalen. Zij gaven hun mening niet over de afsplitsingen en behandelden vooral de technische aard van de wijziging van het Reglement van Orde. De VVD, PvdA, ARP, GPV en de groep-Aarden lieten ruimte voor afsplitsingen. Het afgesplitste Kamerlid zou namelijk nog enige financiën en spreektijd moeten krijgen ten koste van de partij, waartoe het afgesplitste Kamerlid in eerste instantie behoorde.<sup>72</sup> Daarmee werd een afsplitsing erkend en niet als iets beschouwd dat principiële tegengewerkt zou moeten worden. Het schiet te ver door om op basis van deze vaststelling te concluderen dat de partijen die voor de wijziging waren te typeren als partijen die het Kamerlid als afgevaardigde van de partij zagen.

## De voorkeurstem

Een debat waarbij de stijl van representatie duidelijker naar voren kwam was het debat over de voorkeurstem. Het debat behandelde het wetsvoorstel waarin de kiezer meer invloed zou krijgen wie er in de Kamer zou komen. Het doel was om de voorkeursdrempel te verlagen zodat de kiezer meer invloed kon uitoefenen op de samenstelling van de Kamer. Voor indiening van het wetsvoorstel lag de voorkeursdrempel op 50 procent van de kiesdeler. Door middel van het wetsvoorstel zou dit percentage verlaagd worden tot 25 procent.

Hans Wiegel (VVD) gaf vier redenen voor verlaging van de voorkeursdrempel die als leidraad kunnen worden gezien voor het debat. De band tussen kiezer en gekozenen werd versterkt, kiezers konden hun binding met een kandidaat uitdrukken, de invloed van de kiezer werd vergroot en de opkomst zou worden bevorderd. De voorgestelde verlaging van de kiesdrempel, zoals Wiegel dat voor zich zag zou leiden tot een versterkte binding tussen de kiezer en gekozenen. Dit betekende niet direct dat er de kiezer het lasthebberschap opdraagt aan een Kamerlid. Wel zou het duidelijker worden voor een kandidaat dat zij namens de kiezers gekozen zijn en niet via de overdracht van stemmen van hun lijsttrekker.<sup>73</sup>

---

<sup>68</sup> Schikhof, Marco, 'Opkomst, ontvangst en 'uitburgering' van een nieuwe partij en een nieuwe politicus, Ds'70 en Wim Drees jr' in: Carla van Baalen et al. (red.) *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2002* (Den Haag: Sdu Uitgevers) 29-38, aldaar 29.

<sup>69</sup> *HTK 1970-1971*, 3572.

<sup>70</sup> *Ibidem*.

<sup>71</sup> *HTK 1970-1971*, 3568.

<sup>72</sup> *Ibidem*, 3575.

<sup>73</sup> 'In de eerste plaats worden door een reëel effect van het uitbrengen van voorkeurstemmen de kiezers in staat gesteld, aan de binding die zij met één van de kandidaten voelen bij de verkiezingen uitdrukking te geven. In de tweede plaats versterkt dit de band tussen kiezer en gekozenen, omdat het de volksvertegenwoordigers stimuleert in hun werk tot een zo groot mogelijke persoonlijke inzet en de kandidaten ertoe verplicht, er in de verkiezingsstrijd zelf zo hard mogelijk aan te trekken. Ik ben zo'n fervent voorstander van een versterking van het effect van de voorkeurstem, omdat daardoor de potentiële invloed van de kiezers wordt vergroot, zonder dat het de kiezers, zoals dat wel



De versterking van de band tussen kiezer en gekozene heeft niet enkel elementen van stijl en focus van representatie in zich. Tevens geeft het een beeld in hoeverre de kiezer mocht meedoen aan het politieke proces. Wiegel hechtte duidelijk waarde aan een hoge mate van participatie van kiezers. Wiegel legde hier impliciet zijn focus op. De opkomst zou volgens hem worden bevorderd en mensen zouden meer betrokken worden bij het politieke proces.<sup>74</sup> Het participeren van burgers aan het politieke proces is een voorbeeld van participatieve representatie.

De gewenste versterking van de band tussen kiezer en gekozene hield tegelijkertijd in dat de band tussen partij(programma) en Kamerlid als te strikt werd gezien. Het personaliseren van het Kamerlidmaatschap werd door Wiegel niet als iets negatiefs opgevat, integendeel: 'Het persoonlijk element in de politieke strijd - het meer kiezen van mensen dan het stemmen op partijen - spreekt mij althans bijzonder aan.'<sup>75</sup> Het gevoel om ten koste van de 'partijbonzen' de kiezer meer invloed te geven leefde niet enkel bij de VVD. D'66 was eveneens groot voorstander van de verlaging van de voorkeurdrempel. D'66 wilde zelfs dat maar 10 procent van de kiesdeler door een Kamerlid behaald zou moeten worden om tot de Kamer toe te treden. Goudsmit sprak namens de D'66-fractie én namens PvdA-Kamerlid Hans van der Doel. Deze vermelding is absoluut noodzakelijk, omdat de PvdA-fractie uiteenviel in dit debat.

### **Verdeeldheid binnen de PvdA**

Binnen de PvdA waren er drie kampen aangaande het wetsvoorstel. Het kamp-Van der Doel, het kamp-Van der Bergh en het kamp-Van Thijn. Dat de PvdA in deze debatten uiteen viel was niet verwonderlijk, ten tijde van het debat was er in de PvdA discussie over de koers van de partij. Dat Hans van der Doel voor een nog lagere kiesdrempel was komt voort uit zijn streven naar democratisering, hij was niet voor niets één van de oprichters van Nieuw Links. De PvdA kreeg van Nieuw Links het verwijt zowel intern als extern te ondemocratisch te zijn en conservatieve kenmerken te vertonen. Het belangrijkste punt van Nieuw Links dat relevant is voor dit onderzoek is de wens 'om "de achterban" een sterkere controle over vertegenwoordigers te laten uitoefenen.'<sup>76</sup> In 'Tien over Rood' stelden de makers van het boekje dat er een kloof was tussen de kiezer en gekozene:

'Het is onjuist dat parlementariërs, zodra zij gekozen zijn, de relaties met hun kiezers kunnen verbreken. Het introduceren van een verantwoordingsplicht tegenover de burgers houdt in dat een herziening van ons kiesstelsel niet te vermijden is. Immers, het moet duidelijk zijn namens wie een volksvertegenwoordiger optreedt. En ook dienen de burgers te weten wie hen vertegenwoordigt.'<sup>77</sup>

Het introduceren van een verantwoordingsplicht en de wens om duidelijkheid te hebben over namens wie een volksvertegenwoordiger moet optreden impliceerde dat Nieuw links meer streefde naar de volksvertegenwoordiger als lasthebber van de kiezer dan een volksvertegenwoordiger die handelt op basis van een volmacht.

---

bij andere voorstellen het geval is - ik denk hierbij onder andere aan het voorstel van de heer Kolfschoten over de kiesdrempel -, tegelijkertijd in hun keuze beperkt. Vergroting van het effect van de voorkeurstem gaat niet ten koste van enige partij. Mijn vierde argument voor een reëel voorstel is dat, wanneer de voorkeurstem werkelijk voor de kiezers gaat leven, daardoor de opkomst bij verkiezingen bevorderd kan worden.' HTK 1970-1971, 2252.

<sup>74</sup> Van Schendelen, *Parlementaire informatie, besluitvorming en vertegenwoordiging*, 8.

<sup>75</sup> HTK 1970-1971, 2253.

<sup>76</sup> Berg, J.Th.J., en H.A.A Molleman. *Crisis in de Nederlandse politiek*. (Alphen aan den Rijn, 1974) 110-113

<sup>77</sup> Doel, Hans van den, en Han Lammers ed., *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA*. (Amsterdam: Polak & Van Genneep, 1966) 20

Ed van Thijn was eveneens onderdeel van Nieuw Links, maar besloot om niet met D'66 en Van der Doel mee te gaan in de voorkeurdrempel van tien procent. Ondanks drie verschillende standpunten over het wetsvoorstel hebben de opvattingen binnen de PvdA een belangrijke overeenkomst; de rol van de partijorganisatie werd als te groot beschouwd. Men zou kunnen zeggen dat des te lager het percentage van de kiesdeler is, des te minder invloed de partijorganisatie zou hebben op de uiteindelijke samenstelling van de fractie. Van Thijn en van den Bergh waren voorstander van het percentage van vijftientig procent. Van der Doel zette zich in voor een percentage van tien procent. De partijorganisatie stond als het ware een nauwere band (en lasthebberschap of machtiging namens het volk) tussen de kiezer en gekozene in de weg. De Kamerleden waren nog te afhankelijk van de partijen. Toch hechtten van Thijn en van den Bergh aan de kandidaatstellingsfunctie van partijen. Deze functie is 'een voorwaarde voor een verantwoorde selectie van volksvertegenwoordigers.'<sup>78</sup> Het verschil tussen van Thijn en van den Bergh zat in de technische benadering van het wetsvoorstel.<sup>79</sup>

Het feit blijft dat er binnen de PvdA in sommige gevallen naar eigen inzicht gehandeld mag worden. In de rest van het onderzoek zal naar voren komen dat dit debat niet het enige debat was waarbij er frictie in de PvdA-fractie naar voren kwam. De verschillen binnen de partij waren niet erg groot. Het ging tenslotte om een verschil van vijftien procentpunten en een technischere benadering van het wetsvoorstel.

Wiegel plaatste een rake opmerking over deze verdeeldheid in de PvdA: 'Merkwaardig, dat zo'n onbelangrijk wetsontwerpje toch nog tot zo'n grote verdeeldheid in de fractie van de PvdA aanleiding geeft.'<sup>80</sup>

### **Onafhankelijk Kamerlid of partijafgevaardigde?**

De meerderheid van de PvdA'ers hoorden bij het blok dat voorstander was van een voorkeurdrempel van vijftientig procent. Dit blok kan worden getypeerd door hun houding tegenover het partijbestuur. De partijen die tot dit blok van het debat hoorden wilden net als het "tienprocentblok" minder macht voor het partijbestuur in de selectie van de kandidaten. Het partijbestuur mocht daarentegen nog wel enige macht behouden. De ARP, CHU en KVP sloten zich bij het blok aan. Ook de kleinere fracties in de Tweede Kamer, zoals de PSP en de groep-Goedhart en de Boerenpartij behoorden tot het blok van de vijftientig procent.

De CPN was een partij die absoluut niet wilde dat de invloed van de kiezer op de kandidaat-Kamerleden werd vergroot. De CPN-fractie was een fractie die strak werd geleid en de partijorganisatie had grote invloed op de fractiesamenstelling. Het Kamerlid moet als lasthebber van de partij worden gezien, niet van de kiezer. Veel ruimte voor eigenbelang was er niet binnen de CPN. Marcus Bakker (CPN) was bang voor frictie in de fractie: 'Wij vinden eerlijk gezegd, dat het van het goede wat al te veel zou worden, als het nu ook nog bij de wet aantrekkelijk werd gemaakt om binnen partijen nog maar partijen te gaan vormen.'<sup>81</sup>

---

<sup>78</sup> HTK 1970-1971, 2257.

<sup>79</sup> Het verschil tussen Van Thijn en Van den Bergh zat in de technische benadering van het wetsvoorstel. Van den Bergh wilde niet dat de stemoverdracht verloren zou gaan. Bovendien wilde Van den Bergh dat er naast een persoonlijke stem, een lijststem kon worden gegeven. De persoonlijke stem had als doel de voorkeursstem op de nummer één van de kandidatenlijst niet waardeloos te maken. De voorkeursstem op de nummer één van de kandidatenlijst was nutteloos omdat de massa toch wel op de nummer één van de lijst zou stemmen. HTK 1970-1971, 2265.

<sup>80</sup> HTK 1970-1971, 2257.

<sup>81</sup> Ibidem, 2269.

De parlementsenquête van 1968 liet zien dat de PvdA, VVD en D'66 meer dan de confessionele partijen van mening waren dat de voorkeurdrempel moest worden verlaagd.<sup>82</sup> Uit het debat bleek echter dat een groot deel van de PvdA en de VVD-fractie zich zouden voegen bij het kamp van de confessionele partijen. Enkel D'66 en Van der Doel waren voor een soepelere regeling omtrent de voorkeurstem dan de PvdA, VVD en het confessionele blok. Er was dus sprake van discrepantie tussen de politieke realiteit van de Tweede Kamer en die van de parlementsenquêtes.

### Vergroting invloed van de kiezer

Eén van belangrijkste speerpunten in de debatten over staatsrechtelijke vernieuwing, was de vergroting van de invloed van de kiezer op de kabinetsvorming. Een initiatiefwetsvoorstel over dit onderwerp werd ingediend door ex-KVP'er en PPR-oprichter Jacques Aarden, PvdA-Kamerlid Van Thijn en D'66'er Goudsmit. Het werd een "smakelijk" debat waarin de opvattingen over focus van representatie duidelijk naar voren kwamen. Het belang van het debat werd door Bakker (CPN) naar voren gebracht:

'Het ziet ernaar uit, dat deze behandeling zowel het hoogtepunt als het eindpunt zal zijn van een discussie, die vier jaar lang de politieke gemoederen nogal heeft beziggehouden in dit land. Het was namelijk dit punt, de wijziging van het kiesstelsel en in feite de wijziging van de verhouding tussen parlement en regering, waar het om ging bij de instelling van de commissie-Cals.'<sup>83</sup>

### Evenredige vertegenwoordiging als ideaal

Uit het debat kwam een duidelijk onderscheid naar voren tussen de voorstanders van het wetsvoorstel en de tegenstanders van het wetsvoorstel. De opvatting over wie of wat vertegenwoordigd moet worden zorgde voor het verschil. De tegenstanders van het wetsvoorstel waren voor evenredige vertegenwoordiging. Het districtenstelsel zou inbreuk kunnen doen op de evenredige vertegenwoordiging. De minderheden zouden de dupe kunnen worden van het districtenstelsel. Kolfschoten (KVP) verwoorde deze breed levende opvatting op een duidelijke manier: 'De meerderheid van de Kamer zou wel eens een minderheid van het kiezerskorps kunnen vertegenwoordigen, ook andere sprekers hebben dit gezegd.'<sup>84</sup> Het volgende citaat van Kolfschoten illustreerde het streven naar een Kamer die een juiste afspiegeling is van de maatschappij: 'Wij bevinden ons in de door de evenredige vertegenwoordiging, als meest zuivere weerspiegeling van de in de bevolking levende representatieve stromingen, het allerbeste.'<sup>85</sup> Voor Veerman (ARP) was het van belang dat de 'geleedheid van ons volk, ook de veelvormigheid in het politieke denken, in het algemeen het culturele denken' het beste tot uitdrukking komt in het stelsel van evenredige vertegenwoordiging.<sup>86</sup> De minderheden in het land zouden door middel van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging dus het beste vertegenwoordigd kunnen worden. Geertsema (VVD) achtte het van belang dat verschillende 'grondstoffen' in de Kamer moesten worden vertegenwoordigd: 'In mijn visie kunnen, nee sterker, moeten de partijen vóór de verkiezingen zeggen met welke andere partijen zij het gerecht straks willen klaarmaken. Dat geeft de kiezers het vertrouwen in de koks, maar de kiezers zullen zelf bepalen uit welke grondstoffen het gerecht zal

---

<sup>82</sup> Daalder, Hans en S.Hubée-Boonzaijer, *Kamers en Kamerleden. Enkele resultaten van een mondeling enquête onder de leden der Staten-Generaal, gehouden in 1969* (Leiden 1972) 11.

<sup>83</sup> *HTK 1970-1971*, 2806.

<sup>84</sup> *HTK 1970-1971*, 2819.

<sup>85</sup> *HTK 1970-1971*, 2819.

<sup>86</sup> *Ibidem*, 2823.

worden bereid.<sup>87</sup> Geertsema was van mening dat een Kamerlid de belangen van de kiezer naar voren moest brengen. In een districtenstelsel zou het niet mogelijk zijn dat de afgevaardigde van een district de belangen kon behartigen voor alle kiezers in het district. Bakker (CPN) heeft de duidelijkste smaak van de keuken, als afgevaardigde namens de Communistische Partij was hij een belangbehartiger van de arbeidersbeweging.<sup>88</sup>

### **Het districtenstelsel en de gekozen formateur als instrument van politieke wilsvorming**

Aan de andere kant van het debat stonden de fracties van de indieners van het wetsvoorstel, D'66, PvdA en de groep-Aarden. In het debat kwam hun visie op wie of wat er moet vertegenwoordigd niet duidelijk naar voren, bij de memorie van toelichting van het wetsvoorstel wel. Aarden, Goudsmit en van Thijn waren voorstanders van de gekozen formateur vanwege de duidelijkheid die geschapen zou worden wat betreft de regeringsvorming zodat de invloed van de kiezer op de te vormen regering kon worden vergroot. De initiatiefnemers benoemden nog een ander aspect dat niet erg naar voren kwam bij de tegenstanders van het wetsvoorstel, namelijk beleid. Het voordeel van de gekozen formateur was volgens de initiatiefnemers 'dat reeds in de verkiezingscampagnes de discussies zich zullen toespitsen rond het beleid dat kandidaat-formateurs na de verkiezingen zullen gaan voeren.'<sup>89</sup> De initiatiefnemers erkenden dat het stelsel van evenredige vertegenwoordiging 'de kiezers een spiegel voor' hield. Het probleem voor de initiatiefnemers was dat het kiesstelsel niet 'functioneert (...) als instrument van politieke wilsvorming, dat de kiezers in staat stelt hun stempel te drukken op de richting van het beleid in de komende kabinetsperiode. Het weerkaatst de kiezerswil in plaats van deze om te zetten in politieke energie.'<sup>90</sup> De koppeling van de gekozen formateur met de invoering van het districtenstelsel was voor de initiatiefnemers noodzakelijk vanwege de samenhang tussen beider voorstellen. Afzonderlijke invoering van de onderdelen zou niet leiden tot verbetering van het staatsbestel. Met de invoering van het districtenstelsel erkenden de initiatiefnemers niet dat nieuwe partijen moeilijker tot de Kamer kunnen toetreden, daarover werd niet gerept in de memorie van toelichting.

Voor Bakker (CPN) was de focus van de initiatiefnemers op beleid een grote fout. Doordat de kiezers rechtstreekse invloed zouden krijgen op de formateur zou de volksvertegenwoordiging worden gedegradeerd. Het primaat bij de kabinetsvorming zou bij de volksvertegenwoordigers moeten liggen. Bakker vatte de stap richting een gekozen formateur op als 'de feitelijke liquidatie van het parlementaire systeem.'<sup>91</sup> Dat veel parlementariërs bij de formatie het heft in handen wilden houden bleek uit de motie-Kolfschoten. Deze aangenomen motie hield in dat de Kamer zelf een uitspraak zou doen over de gewenste kabinetsformateur.<sup>92</sup> In plaats van een direct mandaat van de kiezer naar de formateur gaf de kiezer de Kamer een mandaat om tot een formateur te komen. De Kamerleden konden zo dus naar eigen inzicht handelen. De aanneming van de motie-Kolfschoten wijst op een bepaalde visie op stijl van representatie, namelijk dat in ieder geval bij de formatie Kamerleden gemachtigden zijn namens het volk.

---

<sup>87</sup> Ibidem, 2803.

<sup>88</sup> Ibidem, 2806.

<sup>89</sup> Memorie van toelichting, kamerstukken II 1970-1971, 10 993, nr. 3, p. 1.

<sup>90</sup> Memorie van antwoord, kamerstukken II 1970-1971, 10 993, nr. 5, p. 3.

<sup>91</sup> *HTK* 1970-1971, 2808.

<sup>92</sup> Gewijzigde motie-Kolfschoten, Kamerstukken II 1970-1971, 10 993, nr. 9

## Conclusie

Eén van de typologieën van de representatieopvatting ging over wie of wat er vertegenwoordigd moet worden in de Tweede Kamer. De fracties in de Kamer lieten uiteenlopende visies zien op wie of wat vertegenwoordigd moest worden in de Tweede Kamer. Op de groep-Aarden, PvdA en D'66 na koos elke fractie voor het stelsel van evenredige vertegenwoordiging, dat de stromingen in Nederland zo precies mogelijk weerspiegelde. Op de CPN na waren deze fracties wel tegenstander van de opkomstplicht, maar dat betekent niet dat geconcludeerd kan worden dat deze fracties niet voor evenredige vertegenwoordiging waren. De groep-Aarden, PvdA en D'66 waren niet tegen de representatie van stromingen in de Kamer, maar zij kozen ervoor om representatie te koppelen aan de gekozen formateur en districtenstelsel. Met deze koppeling kozen zij voor een mindere representatie in de Kamer om tot een betere regeringsvorming te komen. De visie van deze partijen op representatie paste bij de wens van deze partijen om tot polarisatie te komen in de politiek. Het districtenstelsel was een middel om de kiezer te laten kiezen tussen een progressief blok en een conservatief blok.<sup>93</sup> Deze keuze had als gevolg dat het parlement een verminderde afspiegeling werd van stromingen in de maatschappij.

Naast de vraag wie of wat er vertegenwoordigd moet worden in de Kamer was er ook de vraag hoe het volk moet worden vertegenwoordigd. Deze vraag kent twee elementen, het eerste element is de relatie kiezer-gekozene en het tweede element is de relatie partij-gekozene. De CPN onderscheidde zich met een strenge visie op de relatie partij-gekozene. Geen partij was duidelijker op dit vlak; een Kamerlid was lasthebber van de partij. De KVP en PSP konden zich eveneens vinden in de visie van de CPN, maar de KVP liet wel verschillende sprekers toe in de debatten. D'66 en de PvdA waren partijen die nog het meest een rol als gevolmachtigde voorzagen voor het Kamerlid. Hun wens was dat de partij niet teveel invloed zou hebben op de fractie. De PvdA was naar buiten toe nog het meest duidelijk over de stijl van representatie. Binnen de fractie werd toegestaan om een eigen visie op onderwerpen aangaande het kiesstelsel naar voren te brengen. Er heerste dus geen strikte fractiediscipline zoals dat bij de CPN het geval was.

---

<sup>93</sup> De Liagre Böhl, *Consensus en polarisatie*, 320

## Een herkansing voor hervormingen onder leiding van Joop den Uyl?

Het politieke landschap was ten tijde van de tweede serie debatten over het kiesstelsel hevig veranderd. Het kabinet-Biesheuvel I (bestaande uit KVP, ARP, CHU, VVD en DS'70) dat regeerde van 1971 tot 1972 was de progressieve partijen niet gunstig gezind wat betreft de gewenste hervormingen van het kiesstelsel. Karin van Leeuwen constateerde dat het kabinet een voorstander was van een grondwetsherziening, maar het districtenstelsel zou zeker niet ingevoerd worden onder het kabinet-Biesheuvel.<sup>94</sup> De val van het kabinet-Biesheuvel I zorgde voor vervroegde verkiezingen in 1972. De uitslag van de verkiezingen van 1972 leidde tot de tot dan toe langste formatie in de Nederlandse parlementaire geschiedenis. De uitkomst van de formatie is opmerkelijk te noemen als de stellingen die de partijen in de jaren voor de totstandkoming van het kabinet in ogenschouw worden genomen. De PvdA besloot in 1969 om niet meer samen te werken met de KVP, vier jaar later zaten van beide partijen ministers in het kabinet. Geconcludeerd kan worden dat het tot absolute blokvorming niet is gekomen. Het progressieve blok zat weliswaar als geheel in het kabinet, maar er zaten eveneens ministers uit de gelederen van de KVP en ARP in het kabinet.<sup>95</sup> Het kabinet was geen alledaags kabinet. De fracties uit het progressieve blok gaven hun volledige steun, de KVP en ARP gedoogden het kabinet, ze wilden de ruimte hebben om het kabinet te beoordelen.

Na de ellenlange formatie kon minister-president Joop den Uyl (PvdA) op 28 mei de regeringsverklaring uitspreken. Met het aantreden van het kabinet werd nieuw leven geblazen in de algehele herziening van de Grondwet. Daarmee werd de invoering van een gekozen formateur en het districtenstelsel opnieuw onderwerp van debat. Den Uyl kondigde in zijn regeringsverklaring aan dat het kabinet voornemens is 'ter zake in te leiden door aan beide Kamers een nota daarover voor te leggen.'<sup>96</sup> De Nota werd in 1974 gepubliceerd en zodoende werd op 21, 22 en 23 januari 1975 over de Nota gedebatteerd in de Tweede Kamer. De coalitiepartijen hadden overigens niks in het regeerakkoord vastgelegd over vernieuwingen in het kiesstelsel: De confessionelen en progressieven lagen op dit onderwerp dusdanig ver uit elkaar dat informateur Jaap Burger (PvdA) adviseerde om concrete afspraken hierover uit het regeerakkoord te houden.<sup>97</sup>

## Nota inzake het grondwetsherzieningsbeleid: Krijgt het districtenstelsel een herkansing?

Het debat over de Nota van het kabinet kwam nadat de discussie over het kiesstelsel enkele jaren was uitgedoofd. Naar aanleiding van de nota kwam het debat over het kiesstelsel wederom los en werden de stellingen weer betrokken. De Nota kon worden gezien als voortzetting van het debat over de Grondwetsherziening. In de Nota stonden onder andere aanbevelingen op onderwerpen die in de debatten van begin jaren zeventig reeds waren besproken; de gekozen formateur en het districtenstel. Historica Karin van Leeuwen vond dat de 'Nota sterk [deed] denken aan het pamflet waarmee d'66 acht jaar eerder het debat over de staatsvernieuwing had geopend.'<sup>98</sup>

Uit het debat kwam naar voren dat er drie blokken waren wat betreft het denken over het kiesstelsel. Het blok dat streefde naar de invoering van een districtenstelsel was het "progressieve blok" van de coalitie. De PvdA, D'66 en de PPR behoorden tot dit blok. De KVP nam een

<sup>94</sup> Van Leeuwen, *Uit het spoor van Thorbecke*, 139-140.

<sup>95</sup> Het progressieve blok bestond uit D'66, PvdA en de PPR. Tot 1969 werkten de PSP, PPR en PvdA op landelijk niveau samen. De PSP stapte uit de landelijke samenwerking uit onvrede 'over de veroordeling door de PvdA van de bezetting van het Maagdenhuis (...) en rellen in juni op Curaçao.' Kennedy, James. C. *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam/Meppel 1995) 203-204

<sup>96</sup> HTK 1972-1973, 1571.

<sup>97</sup> Van Leeuwen, *Uit het spoor van Thorbecke*, 143.

<sup>98</sup> Van Leeuwen, *Uit het spoor van Thorbecke*, 145

middenpositie in. De fractie was niet tegen het districtenstelsel maar het in te voeren districtenstelsel moest wel beperkt zijn. Alle andere fracties, waaronder de VVD, ARP, CHU, CPN, SGP, GPV, DS'70, PSP en de Boerenpartij, waren voor handhaving van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Binnen het "tegenkamp" waren er verschillende aspecten die meewogen om zich te keren tegen het districtenstelsel. De CPN en DS'70 waren bang voor de invloed van de regio in de Kamer, terwijl de VVD en het GPV het meest duidelijk voorstander waren van een zo representatief mogelijke afspiegeling van verschillende stromingen binnen de samenleving in de Kamer.

### **Focus en input van representatie versus output van representatie**

Het debat bleek een herhaling te zijn van het debat over het initiatiefwetsvoorstel van Goudsmit, Aarden en Van Thijn uit 1971. De tegenstellingen tussen de voor- en tegenstanders van het districtenstelsel uit 1971 bestonden nog steeds. Deze tegenstellingen kwam voort uit de verschillende opvattingen over representatie. Het progressieve kamp legde in het debat de nadruk op de gedachte dat het districtenstelsel zou leiden tot betere bestuurbaarheid van het land. Het kamp dat vóór het stelsel van evenredige vertegenwoordiging was legde de nadruk op de noodzaak van een goede afspiegeling van stromingen in het parlement. De afspiegeling van de bevolking in het parlement zou minder precies worden bij de invoering van een districtenstelsel. Zowel bij de voor- als tegenstanders van het districtenstelsel waren partijen aanwezig die aankaartten dat het functioneren van partijen in het stelsel van evenredige vertegenwoordiging het besturen van het land moeilijk maakte.

De KVP nam een standpunt in dat in het midden van de grote blokken lag. De KVP maakte een afweging tussen de mate van bestuurbaarheid van het land en representativiteit. De KVP was het met de progressieve partijen eens dat een districtenstelsel zou leiden tot betere bestuurbaarheid van het land. Het districtenstelsel mocht van de KVP echter niet 'leiden tot een politieke tweedeling van het Nederlandse volk.'<sup>99</sup> Met de opmerking politieke tweedeling doelde de KVP op de doorbraakgedachte van D'66. Deze partij wilde dat de bestaande politieke partijen uiteen zouden vallen. Dit zou moeten leiden tot blokkenvorming in de Nederlandse politiek, er zou een progressief en een conservatief blok tot stand moeten komen.<sup>100</sup>

De afweging tussen bestuurbaarheid en representatie werd niet door alle partijen gemaakt. De VVD, bij monde van Hans Wiegel, zag niet de noodzaak om verband te leggen tussen het kiesstelsel en de bestuurbaarheid van het land: 'Dit [het districtenstelsel] leidt tot het verdwijnen van kleine partijen en het kabinet heeft daarbij de argumentatie, dat onder andere de kabinetsformatie zoveel beter zal gaan functioneren. Dat klopt niet met elkaar.'<sup>101</sup> Wiegel zou echter ook niet onverdeeld positief staan tegenover het stelsel van evenredige vertegenwoordiging, maar zag het districtenstelsel als een verslechtering van de situatie. Wiegel illustreerde zijn standpunt met een "Churchilliaanse" uitspraak:<sup>102</sup>

---

<sup>99</sup> HTK 1974-1975, 2277.

<sup>100</sup> De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 320

<sup>101</sup> HTK 1974-1975, 2290.

<sup>102</sup> Het "Churchilliaanse" zit in het feit dat Wiegel zegt dat het stelsel van evenredige vertegenwoordiging niet perfect is, maar het alternatief is slechter. Dit lijkt enigszins op de uitspraak van Churchill; 'Democracy is the worst form of government, except for all the others.' Gesproken op 11 november 1947 in het Britse House of Commons. <https://richardlangworth.com/worst-form-of-government> (geraadpleegd op 11 maart 2016)

'Natuurlijk zitten aan het huidige stelsel niet alleen voordelen verbonden. Als men deze bezwaren op een rij zet en men vergelijkt deze met de bezwaren tegen het districtenstelsel dan menen wij dat de bezwaren tegen het districtenstelsel toch veel zwaarder wegen.'<sup>103</sup>

### **De partij als medeschuldige**

D'66 en de CHU vonden een specifieke actor medeschuldig aan de onbestuurbaarheid van het land. Zij doelden op de politieke partij. Beide partijen hadden een andere visie over de rol die een politieke partij zou moeten vervullen in het vormen van een regering. D'66 vond dat de politieke partijen moest worden gepasseerd bij het aanwijzen van de formateur, de kiezer moest hierover het laatste woord hebben. In het wetsvoorstel over de gekozen formateur behielden de politieke partijen het recht om in eerste instantie zelf de te verkiezen formateurs naar voren te schuiven, de kiezer kon vervolgens haar keuze maken. De CHU was sterk voorstander van samenwerking tussen de politieke partijen op vrijwillige basis. Maar de CHU was tegenstander van het districtenstelsel aangezien een dergelijk kiessysteem samenwerking tussen politieke partijen zou opdringen.<sup>104</sup> Overigens was het de confessionele partijen niet vreemd om samen te werken in een districtenstelsel. De CHU zou overigens vijf jaar na het debat definitief opgaan in het CDA.

Indien het districtenstelsel werd ingevoerd dan zouden de kleine partijen hier de dupe van zijn geworden, het zou voor deze partijen lastiger worden om in het parlement te komen. Hans van Mierlo (D'66) benadrukte dat de kleine partijen niet de schuldigen konden zijn van de lange formaties. Hij haakte in op de standpunten van de CHU en KVP, die voorstander waren van een kiesdrempel. Een kiesdrempel zou ervoor kunnen zorgen dat kleine partijen niet in het parlement kunnen komen. Daarmee kon de bestuurbaarheid van het land mogelijk worden verbeterd. Van Mierlo vond de kiesdrempel echter een middel om de kleine partijen uit het parlement te verdrijven. Dit terwijl de kleine partijen volgen hem niet de schuldige factor waren aan de onbestuurbaarheid van het land: 'De gedachte dat de kleine partijen schuldig zouden zijn aan de voortdurende politieke impasses en stroeve kabinetformaties is echter nonsens. Dat zijn de grote partijen, en met name die grote partijen die nalaten de gewenste duidelijkheid ten opzichte van kiezers te betrachten.'<sup>105</sup>

### **Alternatieve vormen van representatie**

De verbetering van de regeringsvorming zou echter niet enkel door een wijziging van het kiesstelsel of ander gedrag van de grote partijen veranderd kunnen worden. De CHU zag meer in de verbetering van de responsieve representatie in plaats van het sleutelen aan het kiesstelsel. Let wel, problematisch was dat de CHU tegelijkertijd niet geloofde in de praktijk van responsieve representatie zo blijkt uit het volgende citaat:

'Eerst dan het bevorderen van meer duidelijkheid in de politiek. Wij zijn daar een warm voorstander van. Ik vind, dat je vooraf, tijdens en achteraf de zaken zo duidelijk 'mogelijk' moet proberen te stellen; dat je openheid moet nastreven, openbaarheid, doorzichtigheid. Maar dat zijn geen absolute reële praktische mogelijkheden. En dat moet je dan ook de kiezers eerlijk en duidelijk vertellen.'<sup>106</sup>

Een fractie die aan de linkerkant van het politieke spectrum stond, de PSP, zag meer heil in het vergroten van de participatieve representatie. De burger moest meer inspraak krijgen. De PSP betrok dit niet enkel op het parlement, maar over een groter aspect van de besluitvorming in

---

<sup>103</sup> HTK 1974-1975, 2288-2289.

<sup>104</sup> Ibidem, 2307.

<sup>105</sup> HTK 1974-1975, 2324.

<sup>106</sup> Ibidem, 2296.



Nederland. De PSP vond dat er meer participatie van burgers tot stand moest komen in organen die normaal gesproken minder open staan voor vertegenwoordiging.

‘Zeker, wij pleiten reeds jaren voor meer democratie en voor uitbreiding daarvan, maar dan gaat het ons om zeggenschap voor alle mensen, zoals ze dat tegenwoordig veelal zeggen: “aan de basis”. Het gaat om democratie in de bedrijven, economische democratie dus, om democratie in het culturele werk in wijken en buurten, op scholen en aan universiteiten.’<sup>107</sup>

De participatieve representatie zou volgens de PSP verbeterd worden door democratisering van buitenparlementaire groepen. De term polyarchische representatie komt hierbij naar voren. De PSP trok de polyarchische representatie echter breder dan het parlement. In tegenstelling tot de definitie van Van Schendelen biedt niet het representatieve parlement tegenwicht tegen belangengroepen, maar het principe van vertegenwoordiging binnen de belangengroepen zorgde voor het tegenwicht van belangengroepen.<sup>108</sup>

De opvattingen van de CHU en PSP behoorden tot een van de weinige opvattingen over representatie die betrekking hadden op representatie buiten het parlementaire stramien. Met het parlementaire stramien werd gewezen op de partijen die in de kiesstelseldebatten vooral dachten aan representatie in het parlement en de gevolgen van de parlementaire representatie op bestuurbaarheid van het land.

De twee bovenstaande voorbeelden vormden een uitzondering op deze regel. Dit is best opmerkelijk gezien de roerige jaren zestig en begin jaren zeventig die net achter de rug waren. In deze tijdens vonden veel buitenparlementaire protesten plaats. Deze werden wel aangehaald in de debatten, maar er werd weinig ruimte gegeven om deze groepen op hun manier vertegenwoordigd te laten worden in het parlement. Dit komt overigens mede door bepaalde actiegroepen zelf. Zij wezen partijpolitiek af en weigerden mee te doen aan verkiezingen.<sup>109</sup> De veranderingen vond deels plaats binnen politieke partijen. Feministes hadden hun invloed in de vrouwenorganisaties van politieke partijen, de vooraanstaande Provo Roel van Duijn sloot zich aan bij de PPR en binnen de PvdA was de groep Nieuw-Links ontstaan. Deze groep was voorstander van actievoering buiten het parlement om.<sup>110</sup> De genoemde partijpolitieke veranderingen werden niet weerspiegeld in de opvattingen over representatie van de maatschappelijke protestgroepen. Dit geeft tegelijkertijd aan dat er een verschil was tussen de representatieopvattingen en de praktijk van de politieke partijorganisaties. Het onderzoek strekt echter niet ver genoeg om tussen deze twee aspecten een nauwkeurige analyse te maken.

### **Het belang van de regio**

Door de tegenstanders van het districtenstelsel werd veel gewezen op de verminderde afspiegeling van de samenleving die het districtenstelsel met zich mee zou brengen. De CPN en GPV brachten nog een ander type argument tegen het districtenstelsel naar voren. De invloed van de regio's op het beleid zou wel eens te groot kunnen worden. Daarmee is echter niet gezegd dat de CPN en GPV vonden dat de vertegenwoordigers er voor het belang van het gehele land zijn.<sup>111</sup> Volgens Bakker (CPN) was het historische nut van vertegenwoordiging namens een district vervallen. Ten tijde van het districtenstelsel wilden ‘de havenondernemers in Rotterdam hun vertegenwoordiger (...) hebben en de Amsterdamse kooplieden ook. De enige bedoeling die nu nog overblijft, is andere groepen uit

---

<sup>107</sup> HTK 1974-1975, 2235.

<sup>108</sup> Van Schendelen, *Parlementaire informatie, besluitvorming en vertegenwoordiging*, 11

<sup>109</sup> Lucardie, Paul, *Nederland stromenland. Een geschiedenis van politieke stromingen* (Assen: Koninklijke van Gorcum 2002) 58.

<sup>110</sup> Lucardie, *Nederland stromenland*, 72.

<sup>111</sup> Bakker heeft eerder al gezegd de belangen van de arbeidersklasse te behartigen, zie noot 62 op bladzijde 15

het parlement te weren.<sup>112</sup> Bakker greep de regionalisering van het kiesstelsel aan om een punt te maken over het feit dat groepen door het districtenstelsel werden uitgesloten van het parlement. Jongeling (GPV) was bang voor misbruik van het districtenstelsel, niet enkel om groepen uit het parlement te houden, maar ook vanwege de “gerrymandering” die bij een districtenstelsel kan komen kijken.<sup>113</sup> Jongeling refereerde aan het feit dat ten tijde van het districtenstelsel ‘de heersende partijen van deze telkens veranderende districtsindeling misbruik hebben gemaakt om zich zelf te bevoordelen en de oppositie te benadelen.’<sup>114</sup> Als reactie op deze angst meldde Franssen (PvdA) dat de districten vast zouden moeten komen te liggen, zodat gerrymandering kon worden tegengegaan.<sup>115</sup>

### **Hoe moet een parlementariër een regio vertegenwoordigen?**

De discussie over de representatie van de regio bracht niet alleen de opvatting naar voren over wat er moeten worden gerepresenteerd, maar in de discussie werd eveneens de vraag opgeworpen hoe de kiezers uit deze regio’s dan zouden moeten worden gerepresenteerd. De vraag was in dit geval niet *of* de regio zou moeten worden vertegenwoordigd, maar *hoe* een parlementariër een regio in een districtenstelsel zou moeten vertegenwoordigen. Moet de vertegenwoordiger van een district zich als lasthebber gedragen? Keuning (DS’70) wilde niet dat de vertegenwoordiger zich als lasthebber van de regio zou zien. In zijn betoog waarin liet hij zich negatief uit over het districtenstelsel: ‘Daarnaast stel ik dan nog, dat het afkomstig zijn uit, het gebonden zijn aan een district, de gekozene bij veel van wat hij doet, eerst over de schouders achterom moet kijken, iets dat deze Regering ook al herhaaldelijk doet met actiegroepen en –groepjes.’<sup>116</sup>

### **De formateur, een mandaat van de kiezer of van de partij?**

Naast het regionale aspect was de rol van de partij een element dat relevant was voor de manier waarop parlementariërs zich in het parlement manifesteerden. D’66 wilde dat kiezers een mandaat konden geven aan de formateur. De CPN wilde dat de partij de invloed zou behouden als het gaat om het kiezen van de formateur. De opvatting over stijl van representatie is debet aan deze verschillen.

Bakker (CPN) was voorstander van een grote rol van de partij in het parlement, dit ging ten koste van de persoonlijke vrijheid van het Kamerlid: ‘Gaaf men het partijmandaat - de partijvorming is een vormgeving van deze ontwikkeling - vervangen door het persoonlijke mandaat, dan keert men die zaak om, dan doet men een stap achteruit in de geschiedenis, in de beschavingsontwikkeling.’<sup>117</sup> Dit citaat impliceert dat de partij een rol als gemachtigde ten opzichte van de kiezer moet hanteren. De CPN zag liever niet dat er een formateur kwam die zijn mandaat via de kiezer had verkregen. De partij moet het mandaat aan de formateur verlenen.

De opvattingen van Van Mierlo (D’66) stonden recht tegenover de opvattingen van de CPN: ‘In een systeem dat partijen en partijtoppen tot dit gedrag brengt betekent de vrijheid van de ene kiezer die dat prettig vindt, de onvrijheid van de andere kiezer die graag rechtstreeks iets zou willen zeggen over de macht die over hem zal worden uitgeoefend.’<sup>118</sup> Naar voren kwam dat D’66 liever een

---

<sup>112</sup> HTK 1974-1975, 2311.

<sup>113</sup> Gerrymandering is het herindelen van districten waarbij een partij een zo groot mogelijk voordeel behaald aan de heringedeelde districten. Door de grenzen van een district enigszins te wijzigen kan het gebeuren dat een partij ineens een district wint in plaats van verliest, terwijl het totale aantal stemmen op de partij niet is veranderd.

<sup>114</sup> HTK 1974-1975, 2319.

<sup>115</sup> HTK 1974-1975, 2341.

<sup>116</sup> HTK 1974-1975, 2333.

<sup>117</sup> Ibidem, 2313.

<sup>118</sup> Dit gedrag is: ‘gelatenheid bij de kiezers met betrekking tot de vraag wat de politici na de verkiezingen met hun stem gaan doen.’ HTK 1974-1975, 2323.

formateur had die namens het volk werd gekozen dan dat partijen zich als gemachtigde namens het volk konden uitspreken over de formateur. De partij zou niet als gemachtigde namens het volk moeten optreden als het gaat om het kiezen van een formateur. Aan de andere kant werden de te kiezen formateurs door de partijen zelf naar voren geschoven. De rol van politico lijkt hier meer op zijn plaats. Aan de ene kant onttrokken de fracties zich aan de keuze van de partijtop door de formateur te laten kiezen, maar aan de andere kant was het voor de partij dus nog wel mogelijk om de formateur van hun keuze vooraf te selecteren. Ook PvdA-fractie hekelde de grote invloed van de partijtop als het ging om de formatie. De PvdA-fractie wilde zich aan het lasthebberschap van de partijtop onttrekken door de kiezer meer invloed te geven op de formateur.<sup>119</sup> De fracties die tegen de gekozen formateur waren kunnen getypeerd worden als fracties die lasthebber waren namens de partij als het ging om het kiezen van een formateur. Ze konden immers niet hun eigen voorkeur uitspreken per stemming in het parlement.

### **De medaille als metafoor in het debat over de kiesdrempel**

Na de behandeling van de Nota inzake de grondwetsherziening lag er nog één debat in het verschieft dat gelieerd kan worden aan de voorgenomen staatsrechtelijke vernieuwingen van eind jaren zestig en begin jaren zeventig. Dit debat ging over de invoering van een kiesdrempel. Reeds in 1970 stond het debat over het initiatiefwetsvoorstel van de KVP al op het programma, dit werd echter telkens uitgesteld. De behandeling van het initiatiefwetsvoorstel werd uiteindelijk pas op 4 november 1976 gehouden. Het debat over de mogelijke invoering van een kiesdrempel kan worden gezien als het laatste wapenfeit in het gevecht tegen de bierkaai. Er was immers weinig gerealiseerd van de staatsrechtelijke hervormingen die beoogd werden in het rapport van de staatscommissie Cals/Donner.

Zoals in de eerdere debatten al naar voren kwam was ook hier sprake twee blokken die bestaan uit voor- en tegenstanders van hervorming van het kiesstelsel. Het meest opmerkelijke in het debat over de kiesdrempel is dat de een deel van de PvdA-fractie en D'66 niet voor een verhoging van de kiesdrempel waren. Zij voegden zich bij het grotere blok van tegenstanders van veranderingen in het kiesstelsel. De PvdA-fractie deed dit overigens niet als geheel. De argumenten van de PPR, D'66 en een deel van de PvdA tegen de kiesdrempel, waren echter van een andere orde dan die van het al bekende blok van tegenstanders. De PPR, D'66 en een deel van de PvdA wilden nog wel veranderingen in het kiesstelsel, maar waren juist daarom tegenstander van de invoering van een kiesdrempel. Het bekende blok bevatte onder andere de GPV, SGP, CPN en de VVD. Het blok dat voorstander was van verhoging van de kiesdrempel was niet groot genoeg om een meerderheid te behalen. Enkel de KVP, DS'70 en een deel van de PvdA behoorden tot dit blok.

### **De kiesdrempel, een onjuist medicijn**

Dat de argumenten van de PPR, D'66, het grootste deel van de PvdA en het "bekende blok" van elkaar verschilden was niet verrassend aangezien de visie op representatie die in eerdere debatten naar voren is gekomen. De PvdA en D'66 wilden per se een districtenstelsel met een gekozen formateur. Een kiesdrempel zou hierbij niet van nut zijn. Het bekende blok streefde naar handhaving van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Volgens Piet Stoffelen, die de meerderheid van de PvdA-fractie achter zich wist, zou een kiesdrempel niet leiden tot de gewenste 'politieke wilsvorming'.<sup>120</sup> In 1970 gaf PvdA-Kamerlid van Thijn al aan dat er moest gestreefd worden om

---

<sup>119</sup> HTK 1974-1975, 2343.

<sup>120</sup> HTK 1976-1977, 983.

verkiezingen als 'een instrument van wilsvorming' te maken.<sup>121</sup> In zijn publicatie 'Overleeft de parlementaire democratie 1984?' uit 1976 gaf Van Thijn nogmaals zijn wens aan om tot wilsvorming te komen in het parlement. Van Thijn streefde naar een 'parlement bestaande uit beleidsmakers en beleidsvormers, niet uit praters en debaters.'<sup>122</sup> De wijze van verkiezen zou overigens niet veranderen met de invoering van de kiesdrempel, de uitslag zou enkel enigszins veranderen.

Van Mierlo (D'66) was tegenstander van de invoering van een kiesdrempel omdat een 'democratisch goed' zou worden verslechterd en een ander 'democratische goed' niet werd verbeterd. De "democratische goederen" waren volgens van Mierlo de evenredige vertegenwoordiging en het districtenstelsel. Voor van Mierlo was 'in dit tijdsgewricht het grootste knelpunt (...) dat de aanwijsbaarheid van de kiezer er niet is en dat daardoor de band en de controle er niet zijn.'<sup>123</sup> Zoals bekend zou het knelpunt volgens D'66 moeten worden verholpen met een gekozen formateur en een districtenstelsel. Van Mierlo erkende dat de evenredige vertegenwoordiging aangetast zou moeten worden om de wensen van D'66 te verwezenlijken. Dit zag hij als een nadeel, maar de voordelen wogen zwaarder. De kiesdrempel bracht het eerste 'democratische goed' schade toe terwijl er geen voordeel zou zijn voor het tweede 'democratische goed'. In zekere zin kan worden geconcludeerd dat voor D'66, de PPR en de PvdA het invoeren van de kiesdrempel niet het juiste medicijn was voor het verbeteren van het kiesstelsel.

### **De representatiekant van de medaille**

Het andere blok dat tegen het wetsvoorstel was kon zich achter D'66 scharen wat betreft de aantasting van het eerste 'democratische goed'. De partijen die tot dit blok behoorden wilden één voor één dat de evenredige vertegenwoordiging niet werd aangetast. De aantasting van de evenredige vertegenwoordiging door middel van een kiesdrempel kon volgens Piet Jongeling (GPV) zelfs leiden tot een 'antiparlementaire stemming in dit land.'<sup>124</sup> Dat Jongeling geen fan was van parlementaire actie werd wel duidelijk bij zijn reactie op de Maagdenhuisbezetting, hij vergeleek de bezetting destijds met de straatterreur van de SA in Duitsland.<sup>125</sup>

Deze stemming werd mogelijk geacht te kunnen ontstaan omdat kleine partijen minder makkelijk tot het parlement kunnen behoren omdat er een kiesdrempel is ingevoerd. De partijen die tot het "bekende blok" behoorden wilden de kleine partijen in het parlement houden. Zij brachten stromingen en opinies naar voren die anders niet gehoord zouden worden. Jongeling (GPV) illustreerde wellicht het beste het gevoel dat in het "bekende blok" leefde: 'Inderdaad, democratische veelvormigheid kost enige tijd. Maar die veelvormigheid in het parlement is een getrouwe afspiegeling van de pluriformiteit van ons volk. Wie met kunstmiddelen - kiesdrempelgeknoei - daaraan iets gaat veranderen, maakt van de spiegel een lachspiegel.'<sup>126</sup>

De keuze voor of tegen het wetsvoorstel werd gevormd tot een afweging tussen verbetering van de bestuurbaarheid van het land of een zo maximaal mogelijke representatie. Schakel (ARP, sprak mede namens de CHU) beschreef deze keuze op zeer treffende wijze: 'De medaille van een nationaal parlement heeft twee kanten. Kant één is, dat het de vertegenwoordiging is van een volk. Kant twee is, dat het een niet onbetekenend 'doe-lichaam' is in het totaal van de staat.'<sup>127</sup> Het doe-lichaam sloeg op de bestuurbaarheid van het land. De keuze die parlementariërs moesten maken

<sup>121</sup> HTK 1969-1970, 2353.

<sup>122</sup> Thijn, Ed van, 'Overleeft de parlementaire democratie 1984?' *Socialisme en Democratie* 33 (1976) 103-113, aldaar 112.

<sup>123</sup> HTK 1976-1977, 996.

<sup>124</sup> HTK 1976-1977, 970 en 973.

<sup>125</sup> Te Velde, Henk, *Stijlen van leiderschap* (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2002) 211.

<sup>126</sup> HTK 1976-1977, 969.

<sup>127</sup> Ibidem, 973.

tussen de kanten van de medaille verwoordde Schakel als volgt: 'In ieder geval kan door de perfect eerlijke toegangsdeur, als het gaat om de representatie, een situatie gecreëerd worden waarin het moeilijk wordt, dit land nog op een redelijke wijze te besturen.'<sup>128</sup> Schakel was overigens tegen het wetsvoorstel, aangezien destijds de noodzaak nog niet bestond om de representatie aan te tasten omwille van de bestuurbaarheid van het land, 'die grens ...' is '... op dit moment nog niet bereikt.'<sup>129</sup> De ARP en CHU kozen niet uit volle overtuiging voor een bepaalde kant van de medaille, maar kozen er anno 1976 tegen het wetsvoorstel te stemmen en dus te kiezen voor de representatiekant van de medaille.

Voor Jongeling was het in ieder geval duidelijk welke kant van de medaille gekozen moest worden, de kant van de representatie: 'wie de efficiency als hoogste norm stelt moet de democratie afschaffen.'<sup>130</sup>

### **De bestuurskant van de medaille**

Er waren echter ook fracties die kozen voor de andere kant van de medaille, de kant van verbetering van de bestuurbaarheid van het land. Deze partijen zijn de KVP, DS'70 en een deel van de PvdA-fractie. Een kiesdrempel kon nadelig gaan uitpakken voor kleine partijen. Afhankelijk van de hoogte van de kiesdrempel konden sommige partijen niet meer terugkeren in het parlement en in theorie kon dit de vorming van een kabinet vergemakkelijken. Dat deze partijen minder fracties in de Kamer nastreefden was niet gek. Na de verkiezingen van 1971 en 1972 kwamen er veertien fracties in de Kamer. In 1956 lag het aantal fracties in de Tweede Kamer nog op zeven.<sup>131</sup>

DS'70 was een partij die, ondanks de kans dat het bij het invoeren van een kiesdrempel uit de Kamer konden verdwijnen, voor de invoering van een kiesdrempel. DS'70 was van mening dat het belang van de kiezers niet goed werd vertegenwoordigd door kleine partijen: 'Zij laten een groot deel van de wetgeving over aan de beoordeling door de andere fracties. Dat is een onbevredigende situatie. Het zou normaal moeten zijn, dat een fractie deelneemt aan alle grote sectoren van overheidsbeleid.'<sup>132</sup> Willem Drees junior (DS'70) stelde dat de kleine partijen het besturen van het land in de weg kon zitten: 'Als wij zouden aanvaarden, dat een fractiegrootte van twee of drie leden normaal zou zijn, zou het overleg om tot een meerderheid in de vergaderzaal te komen vrijwel onmogelijk worden.'<sup>133</sup>

De PvdA had in Franssen een tweede spreker. Hij vertegenwoordigde het deel van de fractie dat voor invoering van de kiesdrempel was. Dat hij tegen de meerderheid van de fractie inging paste wel bij hem. Franssen was een parlementariër die meer dan eens tegen de fractielijn stemde. Hij zat in de Tweede Kamer om zijn overtuigingen uit te dragen, niet om herkozen te worden.<sup>134</sup> De rol van kleine partijen in de bestuurbaarheid van het land waren volgens Franssen een reden om vóór de invoering van de kiesdrempel te stemmen. Daarnaast had de vermindering van het aantal fracties in de Tweede Kamer het gevolg dat 'de Tweede Kamer meer terecht brengt van haar wezenlijke taak. Die wezenlijke taak zie ik in het aangeven van grote lijnen, waarlangs het regeringsbeleid zou moeten gaan en de wetgeving mede te helpen aan het realiseren van dat beleid.'<sup>135</sup> Veel duidelijker kan er

---

<sup>128</sup> Ibidem, 974.

<sup>129</sup> Ibidem, 973.

<sup>130</sup> HTK 1976-1977, 969.

<sup>131</sup> [http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx6/zetelverdeling\\_tweede\\_kamer\\_1946\\_heden](http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx6/zetelverdeling_tweede_kamer_1946_heden) (geraadpleegd op 11 maart 2016)

<sup>132</sup> HTK 1976-1977, 967.

<sup>133</sup> Ibidem, 967.

<sup>134</sup> Visscher, Gerard, 'Huib Franssen, Kamerlid met karakter én kenner van de Kamer' In: Carla van Baalen et.al. (red.) *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2003* Den Haag: Sdu Uitgevers) 150-153, aldaar 150.

<sup>135</sup> HTK 1976-1977, 981.

niet worden gekozen voor de kant van de medaille die de bestuurbaarheid van het land voor staat. Overigens was voor Franssen en de PvdA-fractie het ideale scenario dat er een gekozen formateur zou komen en het districtenstelsel zou worden ingevoerd.

De KVP was voorstander van de invoering van een kiesdrempel. Van den Broek (KVP) merkte op dat de Tweede Kamer een afspiegeling vormde van gedachtestromingen en opvattingen van het volk. Desalniettemin zijn er meerdere stromingen die niet gerepresenteerd werden in de Kamer en die dat ook niet zullen kunnen. Juist de hoeveelheid aan stromingen leidde tot 'verschraling van het politieke tableau', de kiesdrempel is hiervoor een oplossing.<sup>136</sup> De 'verschraling van het politieke tableau' zorgde voor een vermindering van de 'besluitvaardigheid en werkbaarheid' in het parlement: 'Het kan moeilijk worden ontkend dat wij te maken hebben met een al jaren gestadig voortschrijdende versplintering, waarbij mijn fractie constateert dat de doelmatigheid en deugdelijkheid van werken in dit huis sterker afneemt dan de representativiteit toeneemt.'<sup>137</sup> Net als Schakel wees Van den Broek op de afweging tussen de verbetering van het bestuur, 'doelmatigheid en deugdelijkheid van werken' in de woorden van Van den Broek en de representativiteit van het parlement. In tegenstelling tot de andere christendemocratische fracties vond de KVP dat de 'doelmatigheid en deugdelijkheid van werken' moest worden verbeterd.

### Stijl van representatie

De PvdA-fractie viel in het debat over de kiesdrempel uiteen. Dit was zeker niet de eerste keer tijdens een debat over kiesrechtangelegenheden.<sup>138</sup> Franssen vond het belangrijk dat er geen sprake was van fractiedwang: 'Het is bepaald niet waar - ik meen dit op grond van enige ervaring te mogen zeggen - dat de grote fracties in dit huis met toepassing van fractiedwang minderheden in hun midden het zwijgen opleggen.'<sup>139</sup> Een PvdA-kamerlid was dus niet per se een lasthebber van de partij of het partijprogramma. Samen met nog vijf andere PvdA-Kamerleden stemde Franssen voor de invoering van de kiesdrempel.<sup>140</sup>

De PvdA was destijds een partij die de 'mandate-independence controversy' weerspiegelde. De 'mandate-independence controversy' moet echter wel aan de Nederlandse realiteit worden aangepast. In het geval van de PvdA gaat het niet om de relatie 'mandate-independence controversy' tussen de kiezer en gekozene zoals Pitkin dit oorspronkelijk bedoelde maar om de relatie partij en gekozene.<sup>141</sup> De debatten brachten naar voren dat bij de PvdA een Kamerlid zich kon opstellen als lasthebber die de belangen van de partij vertegenwoordigde of als een Kamerlid die naar eigen inzicht keuze maakte.

De lijn die de PvdA volgde wat betreft stijl van representatie staat recht tegenover de lijn die de CPN volgde. Bakker (CPN) zei in het debat geen ruimte te willen geven aan andere meningen binnen de partij. Hij zag het democratisch centralisme als positief. Op congressen was er ruimte voor andere meningen, maar als het congres had besloten, dan had men zich aan dat besluit te houden.<sup>142</sup> Dit betekende niet dat men niet anders mocht denken, maar dan was er altijd de mogelijkheid om de partij te verlaten. De volgende quote omschrijft de fractiediscipline bij de CPN: 'Een richtlijn binnen

---

<sup>136</sup> Ibidem, 986.

<sup>137</sup> HTK 1976-1977, 986.

<sup>138</sup> Het debat over de voorkeurstem van 14 januari 1971 liet al zien dat de PvdA in drie kampen uiteen kan vallen.

<sup>139</sup> HTK 1976-1977, 981.

<sup>140</sup> [http://www.parlement.com/id/vg09ll0tcrzb/h\\_m\\_huub\\_franssen](http://www.parlement.com/id/vg09ll0tcrzb/h_m_huub_franssen)

<sup>141</sup> Pitkin, *The concept of representation*, 154.

<sup>142</sup> HTK 1976-1977, 1023.

onze partij is dat het congres besluiten neemt en dat die besluiten bindend zijn voor de partijleden in hun publieke optreden.<sup>143</sup>

Van der Lek (PSP) verenigde de vrijheid van een Kamerlid om van de fractielijn af te wijken met zijn visie op representatie. Van der Lek was voorstander van fusies tussen kleine partijen om de werking van het parlement te verbeteren. De grotere fracties die hieruit zouden voortvloeien moest echter niet onder dwang functioneren. Binnen deze grote fracties moest ruimte blijven voor het 'afwijkende standpunt'. Volgens hem moesten de minderheden blijven worden gehoord, ook als er minder partijen waren in de Tweede Kamer. Van der Spek vond het belangrijk dat afwijkende mening gehoord werden in de Kamer, omdat anders afbreuk werd gedaan 'aan de gedachte dat het parlement vertegenwoordigt dat, wat in het volk leeft.'<sup>144</sup> De PSP wilde dat in een parlement dat in blokken verdeeld was toch nog ruimte zou zijn de belangenverhoudingen in de maatschappij te weerspiegelen. In dit debat koos de PSP er dus voor om de werkbaarheid van het parlement te verbeteren en tegelijkertijd de representatie van belangen goed naar voren te laten komen.

Van der Sanden (KVP) was het enige Kamerlid dat refereerde aan de parlements-enquêtes. Hij legde bloot dat binnen de VVD in het debat over de kiesdrempel werd gesproken op last van het verkiezingsprogramma. Van der Sanden meldde hierover het volgende: 'In het boek staat ook een kolom waarin deze enquête is uitgedrukt. Hierin zie ik bij de VVD dat 7% van de Kamerleden die in 1972 zitting hadden in dit huis tegen een drempel is.'<sup>145</sup> Kappeyne van de Coppello (VVD) geeft vervolgens perfect aan wat de reden voor de VVD was om als geheel tegen het invoeren van de kiesdrempel te stemmen: 'Het is niet uitgesloten dat in de anonimiteit van een enquête Kamerleden zeggen hoe zij zelf ergens over denken zonder enige controle. Wij hebben ons echter gebonden aan een bepaald verkiezingsprogramma en wij houden ons hieraan. In ons verkiezingsprogramma staat dat wij tegen een kiesdrempel zijn.'<sup>146</sup> De VVD-fractie is duidelijk als geheel een lasthebber van het verkiezingsprogramma. Destijds zat de partij in de oppositie, dit maakt het vanzelfsprekend makkelijker om dicht bij het verkiezingsprogramma te blijven.

## Conclusie

Veel partijen hingen dezelfde opvatting van representatie aan die zij in 1970 en 1971 naar voren brachten. De KVP liet echter doorschemeren dat zij van visie waren veranderd. Het debat over de voorkeurdrempel liet namelijk een interessante ontwikkeling zien bij de KVP. De KVP was aan het begin van de jaren zeventig nog tegen veranderingen wat betreft het kiesstelsel, maar in zes jaar is de KVP enigszins gedraaid op het onderwerp. De 'besluitvaardigheid en werkbaarheid' moest worden verbeterd door de kiesdrempel. Deze draai hield in dat er voor minder nauwkeurige afspiegeling van de stromingen in de maatschappij werd gekozen. De draai van de KVP is niet heel erg gek te noemen, de formatie van het kabinet-Den Uyl na afloop van de verkiezingen in 1972 was de langste formatie tot dan toe in de parlementaire geschiedenis. De KVP voelde klaarblijkelijk de noodzaak om maatregelen tegen de lange formaties te nemen in de vorm van de invoering van de kiesdrempel.

De PvdA en VVD lieten in de debatten in deze periode blijk geven van een visie op fractiediscipline. De PvdA wist in de onderzochte periode nog steeds niet haar fractie op één lijn te behouden. De PvdA was ook tijdens het kabinet-Den Uyl een partij die ruimte gaf aan Kamerleden om zich als gemachtigde namens de partij te gedragen. Franssen en vijf fractiegenoten namen de vrijheid om voor de invoering van de kiesdrempel te stemmen, terwijl de meerderheid van de PvdA-

---

<sup>143</sup> Ibidem, 1023.

<sup>144</sup> HTK 1976-1977, 991.

<sup>145</sup> HTK 1976-1977, 1012.

<sup>146</sup> Ibidem, 1013.

fractie tegen de kiesdrempel was. Opmerkelijk genoeg was er bij de liberale VVD in het debat over de kiesdrempel wel sprake van fractiediscipline. De fractie koos ervoor om zich als lasthebber van het partijprogramma te gedragen.

### Het voorlopige slot van de kiesstelseldiscussie (1977-1981)

De lange formatieduur van het kabinet-Den Uyl heeft niet geleid tot een verandering van de formatieprocedure. De formatie van het kabinet-Van Agt (1977-1981) duurde zelfs nog langer dan de formatie van het kabinet-Den Uyl, namelijk 208 dagen. Van de progressieve samenwerking was nog weinig over. De PPR wilde niet meer regeren met confessionele partijen en D66 noemde zich 'het redelijk alternatief' tussen de confessionelen en PvdA in. Ondanks dat de PvdA tien zetels winst boekte kwam zij niet in de regering. De christendemocratische samenwerking zette door en leidde tot de vorming van het CDA. De PvdA kreeg 53 zetels en het CDA 49. De verkiezingsoverwinning van de PvdA leidde tot een "meerderwaardigheidscomplex" tegenover het CDA. Uiteindelijk kwam een kabinet tot stand met de VVD en het CDA.<sup>147</sup> Deze samenstelling beloofde niet veel goeds voor de hervormingsgezinden in de Kamer, de VVD was immers veelal tegen wijzigingen in het kiesstelsel gedurende de kiesstelseldebatten van begin jaren zeventig.

### Het sluitstuk van een decennium aan debat

Tijdens het kabinet-Van Agt werd het debat over het kiesstelsel wederom opgerakeld. Dit is niet verwonderlijk omdat tijdens deze kabinetsperiode de eerste lezing van de herziening van de Grondwet aangaande de werking van de Staten-Generaal werd behandeld. De belangrijkste discussie op het gebied van het kiesstelsel vond plaats in december 1979 toen de eerste lezing van de Grondwetwetswijziging aangaande het kiesstelsel werd gehouden. De drang naar vernieuwing was langzaam steeds verder verminderd, de partijen die streefden naar vernieuwingen waren zich er van bewust dat hun gewenste vernieuwingen niet zouden worden opgenomen in de Grondwet. Van Thijn (PvdA) begon zijn betoog op een wijze die passend de teleurstelling illustreerde bij het "progressieve" blok:

'Het onderwerp van het pakket dat wij vandaag behandelen, verkiezing, samenstelling, werkwijze van de Staten-Generaal, raakt de kern van ons staatkundig systeem. De wijzigingen die thans aan de orde zijn, hebben slechts marginale betekenis. Wij moeten helaas vaststellen dat de staatkundige vernieuwing, op gang gebracht in de zestiger jaren, schipbreuk heeft geleden. Ik wil het vandaag bij deze constatering laten.'<sup>148</sup>

### Focus en input van representatie

Waar Schakel eerder de medaille naar voren bracht in het debat over de kiesdrempel, daar kwam het kiezen van een kant van de medaille nauwelijks meer naar voren in het debat over de eerste lezing van de Grondwet van december 1979. Enkel de PvdA en GPV spraken zich nog enigszins uit over de keuze tussen de input en outputzijde van de medaille. Er mag geconcludeerd worden dat de hoogtijdagen van het debat over de kanten van de medaille lagen voor december 1979. Van Thijn had echter wel nog een treffende beschrijving van de spanning die representatie en bestuurbaarheid van het land met zich meebrengt:

<sup>147</sup> Bosmans, Jac en Alexander van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam: Boom 2011) 146-148.

<sup>148</sup> *HTK 1979-1980*, 1920.



‘Mijn samenvattende constatering is dat een toenemende kloof dreigt te ontstaan tussen de “input”, de belevingswereld, de preferenties, de invloed van kiezers enerzijds en de “output” anderzijds van ons parlementaire systeem. Een legitimiteitscrisis tekent zich in toenemende mate af.’<sup>149</sup>

Van Thijn haalde als een volleerd politicoloog de begrippen ‘input’ en ‘output’ aan. In het vervolg van het debat werd vervolgens alleen nog door Verburgh (GPV) teruggekomen op de verhouding input en output. Verburgh stelde dat juist een tekort aan representatie negatieve gevolgen heeft voor de output, terwijl van Thijn doelde op een teveel aan representatie die negatieve gevolgen zou hebben voor de output. Het negatieve gevolg was voor van Thijn dat de bestuurbaarheid van het land werd verminderd. Verburgh impliceerde dat als er door onvoldoende representatie niet genoeg input is dit kan leiden tot een burgeroorlog. Verburgh refereerde aan het Noord-Ierse conflict tussen de katholieken en de protestanten: ‘Zou er geen verband bestaan tussen de achtergestelde positie van de Rooms-Katholieke Noordieren en het districtenstelsel dat daar lange tijd heeft gegolden?’<sup>150</sup>

## Conclusie

Zoals te voorspellen viel op basis van de debatten van begin en halverwege de jaren zeventig leverde de debatten rondom de Grondwetsherziening van 1983 nauwelijks veranderingen van opvattingen op. In deze debatten was de fut er definitief uit. De conclusie over de Grondwetsherziening van 1983 was dat er geen staatkundige vernieuwingen in de Grondwet zijn doorgedrongen.<sup>151</sup>

De KVP stond tijdens het kabinet-Den Uyl nog open voor enige veranderingen in het kiesstelsel. Deze opstelling was niet meer terug te vinden in het CDA. De opvatting over representatie van de ARP en CHU was de opvatting die doorklonk binnen het CDA. De representatie van alle mensen moest plaatsvinden in het parlement. De ambitieuze vernieuwingsplannen van D66 kwamen eveneens niet naar voren in dit debat. In het midden van de jaren zeventig heerste er voornamelijk teleurstelling bij de partij om het niet kunnen veranderen van het politieke bestel. Een groot deel van het partijcongres wilde de partij in 1974 zelfs opheffen.<sup>152</sup> Jan Terlouw was een jaar eerder Hans van Mierlo opgevolgd als partijleider. Politicoloog Paul Lucardie concludeerde dat Terlouw minder nadruk legde op staatkundige vernieuwing dan van Mierlo. De focus kwam meer te liggen op ‘maatschappelijk problemen zoals milieuvervuiling, energieschaarste en vernieuwing van de industrie’ en individualisering van de samenleving.<sup>153</sup> Wellicht dat deze ontwikkeling meespeelde in de afwezigheid van D66 in het debat over de werking van de Staten-Generaal.

---

<sup>149</sup> Ibidem, 1921.

<sup>150</sup> *HTK 1979-1980*, 2055

<sup>151</sup> Bos, ‘Een “zuiver en billijk” stelsel?’, 110.

<sup>152</sup> Lucardie, *Nederland stromenland*, 84.

<sup>153</sup> Ibidem, 85.

## Slotconclusie

De vraag welke representatieopvattingen zijn te herleiden uit de parlementaire debatten over het kiesstelsel gedurende de jaren 1970-1978 is na de debatanalyse beter te beantwoorden. De vraag omvatte drie elementen; stijl van representatie, focus van representatie en output van representatie.

### Spanning tussen output en focus van representatie

Schakel (ARP) illustreerde de spanning tussen wat er gerepresenteerd moet worden in de Kamer en waartoe representatie moet leiden in 1975 op de meest treffende wijze. Hij constateerde dat er sprake was twee zijden van dezelfde medaille in het parlement. De medaille heeft een inputkant en een outputkant. De inputkant vertegenwoordigde de gedachte dat er in het parlement sprake moet zijn van mimetische representatie. De outputkant vertegenwoordigde de gedachte dat het parlement niet enkel een orgaan is van meningsvorming, maar ook van wilsvorming. Deze keuze was de kern van de kiesstelseldebatten van de jaren zeventig. De PvdA, PPR en D66 kozen duidelijk de kant van wilsvorming, zij streefden naar meer duidelijkheid voor kiezers over de richting van het beleid na de verkiezingen. Dit zou de mimetische representatie in het parlement verminderen. D'66 gaf overigens aan het liefst de mimetische representatie en de optimale bestuurbaarheid van het land allebei te verenigen, maar gaf aan dat dit niet mogelijk was. De KVP liet een ambigue opvatting naar voren komen in de debatten. De partij stemde in 1971 niet in met de invoering van een districtenstelsel en een gekozen formateur, maar was wel voorstander van de invoering van een kiesdrempel in 1976. Een kiesdrempel zou betekenen dat er sprake was van een verminderde mimetische representatie. Voor de KVP was het echter van belang dat de bestuurbaarheid van het land werd verbeterd zonder dat dit zou leiden tot de 'politieke tweedeling van het Nederlandse volk'.<sup>154</sup> Er was echter een meerderheid voor de mimetische representatie van het volk. Deze representatieopvatting zorgde er mede voor dat de staatkundige vernieuwingen die zo gewenst waren in de jaren zestig niet werden doorgevoerd in de jaren zeventig.

### Stijl van representatie

Een ontwikkeling van de opvatting over de stijl van representatie gedurende de debatten die zijn onderzocht was lastig waarneembaar. De partijen bleven stellig in hun visie op de stijl van representatie. Binnen de PvdA was er bijvoorbeeld relatief veel ruimte om van de partijlijn af te wijken. De CPN was daarentegen zeer strikt, de partijlijn moest worden gevolgd. Bij de PvdA was de ruimte voor een eigen mening binnen de partij mede te verklaren door de opkomst van Nieuw Links. Deze groepering verdeelde de partij en leidde zelfs tot afsplitsingen. Nieuw Links verwierf veel macht in korte tijd en had enkele representanten in de PvdA-fractie zitten.

Het begrip stijl van representatie gaat over de vraag hoe een parlementariër het volk moet vertegenwoordigen. Hierbij past het begrip 'mandate-independence controversy' van Hannah Pitkin.<sup>155</sup> Het begrip was gerelateerd aan de band kiezer-gekozene. De 'mandate-independence controversy' moest voor dit onderzoek echter aan de Nederlandse politieke realiteit worden aangepast. Deze realiteit is dat volksvertegenwoordigers bij een partij horen. De 'mandate-independence controversy' was in dit onderzoek vooral een controversie over de band partij-gekozene. De vraag was dus eigenlijk hoe een parlementariër de partij moest vertegenwoordigen.

De PvdA was gedurende de onderzoeksperiode een partij die de 'mandate-independence controversy' weerspiegelde. De debatten brachten naar voren dat bij de PvdA een Kamerlid zich kon

<sup>154</sup> HTK 1974-1975, 2277.

<sup>155</sup> Zie pagina 8 voor de betekenis van het begrip

opstellen als lasthebber die de belangen van de partij vertegenwoordigde of als een van de partij onafhankelijk Kamerlid die naar eigen inzicht keuze maakte. Dit was te merken aan het uiteenvallen van de fractie in onder andere het debat over de voorkeurstem.

De CPN was daarentegen juist zeer stringent in hun opvatting over de relatie partij-gekozene. Bij de CPN viel de 'mandate-independence controversy' niet te ontdekken. Voor de CPN was het duidelijk dat een CPN-Kamerlid de partij moest vertegenwoordigen en er geen ruimte was voor de eigen mening van een CPN-Kamerlid binnen de Tweede Kamer.

Toch kwam de 'mandate-independence controversy' wat betreft de band kiezer-gekozene nog naar voren in de kiesstelseldebatten. Het debatten over de gekozen formateur liet zien dat er sprake kon zijn van een keuze die de nadrukt legt op de relatie kiezer-gekozene of op de relatie partij-gekozene. Gekozene slaat in de geval op de formateur. De fracties die het verkiezen van een gekozen formateur voorstonden, de PPR, PvdA en D66, lieten blijf geven van de wens om de regeringsvorming los te koppelen van de wil van de partij. Deze partijen waren duidelijk op zoek naar meer ruimte voor de kiezer op de regeringsvorming zodat de invloed van de partij op de regeringsvorming werd verminderd. Zij brachten dezelfde bezwaren tegen evenredige vertegenwoordiging naar voren als de liberalen en vrijzinnigen deden gedurende het Interbellum. De progressieve fracties streefden naar een vermindering van het lasthebberschap ten opzichte van de partij. De fractiediscipline die heerste betekende dat de band tussen de volksvertegenwoordigers en partij versterkte en de band tussen de volksvertegenwoordiger en kiezer verzwakte. De progressieve partijen probeerden hier wat aan te doen met hun wetsvoorstel. De constatering dat er bij een aanzienlijk deel van de partijen een sterke band heerste tussen de volksvertegenwoordiger in de fractie en partijorganisatie betekent dat de vrees van de liberalen en vrijzinnigen deels waarheid is geworden. Het Kamerlid is bij een aanzienlijk deel van de partijen een partijafgevaardigde geworden die zijn eigen mening niet naar voren brengt. Het voorbeeld van de VVD en de parlementsenquête op pagina 18 is wat dat betreft een passend voorbeeld.

### **Belang van het onderzoek**

Ondanks dat er in de onderzoeksperiode weinig staatsrechtelijke hervormingen plaatsvonden zijn de discussies over het kiesstelsel zeer nuttig geweest om te achterhalen hoe de Kamerleden over het vertegenwoordigen van het volk dachten. Volgens de meest uitgesproken parlementariër van het onderzoek, Bakker (CPN), waren zijn 'inziens (...) dit soort vraagstukken [de vraagstukken die behandeld zijn in het onderzoek] nooit zo doorgesproken als in de discussie die toen heeft plaatsgevonden.'<sup>156</sup> De bevindingen van dit onderzoek kunnen worden gebruikt in verder onderzoek naar wat het zijn van volksvertegenwoordiger betekent. Een passend vervolgonderzoek zou een vergelijking zijn tussen verschillende periodes waarin er veel debatten zijn geweest over het kiesstelsel. Men moet hierbij denken aan een vergelijking tussen de onderzoeksperiode die in dit onderzoek is gehanteerd en de debatten over het kiesstelsel na de Grondwetswijziging van 1983.

---

<sup>156</sup> HTK 1981-1982, 243.

## Lijst van geraadpleegd materiaal

Andeweg, Rudy en Jacques Thomassen, *Binnenhof van binnenuit. Tweede Kamerleden over het functioneren van de Nederlandse democratie* (Den Haag: Raad voor het openbaar bestuur 2007)

Ankersmit, Frank, 'Politieke representatie. Betoog over de esthetische staat' *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 102 (1989), 358-379.

Baalen, Carla van, Remieg Aerts, Henk te Velde, Joris Oddens en Diederik Smit (Redactie) *In dit Huis. Twee eeuwen Tweede Kamer* (Amsterdam: Boom 2015)

Baalen, Carla van en Willem Breedveld, 'Nederland kan niet zonder achterkamer. Een vraaggesprek met de nieuwkomer uit de jaren zestig: Hans van Mierlo' in: Carla van Baalen et.al. (red.) *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2002* (Den Haag: Sdu Uitgevers) 104-109, aldaar 104.

Berg, J.Th.J., en H.A.A Molleman. *Crisis in de Nederlandse politiek*. (Alphen aan den Rijn, 1974)

Bos, Anne, 'Een "zuiver en billijk" stelsel? Discussies over hervormingen van het kiesstelsel na 1945' in: Anne Bos, Ron de Jong en Jasper Loots. *Een sprong in het duister: de overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918* (Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2005) 93-114.

Bos, Anne en Jasper Loots, 'Kop van Jut: zesentachtig jaar kritiek op de evenredige vertegenwoordiging' in: Carla van Baalen et.al. (red.) *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2000* (Den Haag: Sdu Uitgevers) 24-33.

Bosmans, Jac en Alexander van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam: Boom 2011)

Bovend'Eert, P.P.T. en H.R.B..M. Kummeling, *Het Nederlandse Parlement* (11<sup>e</sup> druk; Deventer: Kluwer 2010)

Daalder, Hans en S.Hubée-Boonzaijer, *Kamers en Kamerleden. Enkele resultaten van een mondeling enquête onder de leden der Staten-Generaal, gehouden in 1969* (Leiden 1972)

De Liage Böhl, Herman, 'Consensus en polarisatie. De kwaliteit van de democratie, 1945-2000' in: Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy en Henk te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (8<sup>e</sup> druk; Amsterdam 2013). 285-352.

Doel, Hans van den, et.al, *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA*. (Amsterdam: Polak & Van Gennep, 1966)

Eulau, Heinz, et al. 'The Role of the Representative: Some Empirical Observations on the Theory of Edmund Burke.' *American Political Science Review* 53 (1959): 742-756.

Hoogerwerf, Andries, *De geachte afgevaardigde* (Meppel: Boom 1968)

Kennedy, James, 'De democratie als bestuurskundig probleem. Vernieuwingsstreven in de Nederlandse politiek sinds 1918' in: Carla van Baalen et.al. (red.) *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2000* (Den Haag: Sdu Uitgevers) 12-23.

Kennedy, James. C. *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam/Meppel 1995).

Koole, Ruud, 'Le culte de l'incompétence! Antipolitiek, populisme en de kritiek op het Nederlandse parlementaire stelsel' in: Carla van Baalen et.al. (red.) *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2009*, (Amsterdam: Boom 2009) 47-57.

Leeuwen, Karin van, *Uit het spoor van Thorbecke. Grondwetsherziening en staatsvernieuwing in Nederland, 1883-1983*. (Amsterdam: Boom 2013)

Loots, Jasper, 'Een sprong in het duister. Over de invoering van de evenredige vertegenwoordiging (1917) en de kritiek op haar werking in de jaren twintig en dertig' in: Anne Bos, Ron de Jong en Jasper Loots. *Een sprong in het duister: de overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918* (Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2005) 11-58

Loots, Jasper en Ron de Jong, 'Valt er wat te vieren op verkiezingsdag? Verkiezingen als feest van de democratie, als feest van de partij of als bedreiging van de natie, 1848-1946.' in: Carla van Baalen et.al. (red.) *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2008* (Amsterdam: Boom 2008)

Loots, Jasper, *Voor het volk, van het volk: van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging* (Amsterdam: Uitgeverij wereldbibliotheek 2004).

Lucardie, Paul, *Nederland stromenland. Een geschiedenis van politieke stromingen* (Assen: Koninklijke van Gorcum 2002)

Oud, Pieter, *Om de democratie. Systematisch overzicht der parlementaire gebeurtenissen ten dienste der vrijzinnig-democratische' propaganda, II, 1922-1925* (Den Haag 1925)

Pitkin, Hanna Fenichel, *The concept of representation* (Oakland: University of California Press 1967)

Schendelen, M. P. C. M. van, *Parlementaire informatie, besluitvorming en vertegenwoordiging*. (Rotterdam, 1975)

Schie, Patrick van, 'Pijnlijke principes. De liberalen en de grondwetsherziening van 1917' in: Carla van Baalen et.al. (red.) *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2000* (Den Haag: Sdu Uitgevers) 28-43.

Schikhof, Marco, 'Opkomst, ontvangst en 'uitburgering' van een nieuwe partij en een nieuwe politicus, Ds'70 en Wim Drees jr' in: Carla van Baalen et.al. (red.) *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2002* (Den Haag: Sdu Uitgevers) 29-38.

Tanja, Erie, 'Dragers van beginselen. De parlementaire entree van Abraham Kuyper en Ferdinand Domela Nieuwenhuis' in: Carla van Baalen et.al. (red.) *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2011* (Amsterdam: Boom 2011) 67-76.

Te Velde, Henk, *Stijlen van leiderschap* (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2002)

Thijn, Ed van, 'Overleeft de parlementaire democratie 1984?' *Socialisme en Democratie* 33 (1976) 103-113.

Visscher, Gerard, 'Huub Franssen, Kamerlid met karakter én kenner van de Kamer' in: Carla van Baalen et.al. (red.) *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2003* Den Haag: Sdu Uitgevers) 150-153.

Visscher, Gerard, 'Staatkundige vernieuwing in de twintigste eeuw: vechten tegen de bierkaai?' in: Carla van Baalen et.al. (red.) *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2000* (Den Haag: Sdu Uitgevers) 11-27.

#### Gedrukte bronnen

*Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (HTK) 1969-1970, 2336-2369.*

*Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (HTK) 1970-1971, 2251-2285*

*Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (HTK) 1970-1971 2801-2819.*

*Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (HTK) 1970-1971, 2822-2835.*

*Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (HTK) 1970-1971, 3566-3579.*

*Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (HTK) 1974-1975, 2275-2326.*

*Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (HTK) 1974-1975, 2332-2351.*

*Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (HTK) 1976-1977, 966-1029.*

*Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (HTK) 1979-1980, 1920-1968*

*Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (HTK) 1979-1980, 2049-2055.*

*Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (HTK) 1979-1980, 2061-2107.*

*Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (HTK) 1981-1982, 239-269.*

<http://press-pubs.uchicago.edu/founders/documents/v1ch13s7.html> (geraadpleegd 11 maart 2016)

<https://richardlangworth.com/worst-form-of-government> (geraadpleegd op 11 maart 2016)

<http://www.anp-archief.nl/page/51921/nl> (geraadpleegd op 14 maart 2016)

[http://www.parlement.com/id/vh8lnhrpmxvk/afsplittingsen\\_fracties\\_tweede\\_kamer](http://www.parlement.com/id/vh8lnhrpmxvk/afsplittingsen_fracties_tweede_kamer) (geraadpleegd 11 maart 2016)

[http://www.parlement.com/id/vg09ll0tcrzb/h\\_m\\_huub\\_franssen](http://www.parlement.com/id/vg09ll0tcrzb/h_m_huub_franssen) (geraadpleegd 11 maart 2016)

<http://www.parlement.com/id/vhnnmt7mrw00/opkomstplicht> (geraadpleegd 11 maart 2016)

[http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx6/zetelverdeling\\_tweede\\_kamer\\_1946\\_heden](http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx6/zetelverdeling_tweede_kamer_1946_heden) (geraadpleegd op 11 maart 2016)

## Bijlage

### Debatanalyse

Spreker	
Partij	

#### **Style:**

Welk probleem wordt er geïdentificeerd door de parlementariër?

Treedt de parlementariër op als gemachtigde, lasthebber of politico?

- Spreekt het Kamerlid zonder last (en ruggespraak)?

Spreekt de spreker namens de gehele partij, wordt er ruimte gegeven voor eigen meningen binnen de fracties?

#### **Focus**

Wie moeten er vertegenwoordigd worden in het parlement, leden van de partij, van de kiezers van de partij of van alle kiezers?

Wat moet er worden vertegenwoordigd in het parlement, stromingen, mening, belangen, sekse, etniciteit etc.?

#### **Input representatie**

Welke visie op reflectieve, electorale en/of participatieve representatie brengt het Kamerlid naar voren?

#### **Output representatie**

Welke visie op responsieve representatie, polyarchische representatie en efficiënt bestuur komt naar voren?

#### **Bijzonderheden**